

Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı İle Mukayesesi

The Application and Comparison of the Organization “Timar-Thema” during the Byzantine and Ottoman Periods

Yücel Öztürk*

Özet

Araştırmamız, Osmanlı *timar* sisteminin, hem terim olarak, hem de kurum olarak Bizans kurumu olan *tema* (theme, thema) ile ilişkili olduğu ve Bizans *tema* teşkilatının da Asya menşeli tümen ile ortak bir menşeye dayandığı tezine dayanmaktadır. Evvela terimin etimolojik boyutu hakkındaki veriler ele alınmış, müteakiben *tema* ve “timar”ın kurumsal gelişimi Bizans ve Osmanlı açısından tahlil edilmiştir.¹

Anabtar Kelimeler: Tema, Tümen, Timar, Sasani, Hazar, Bizans, Osmanlı, Pronoia, Latifundia, Appanage.

Abstract

Our research is based on the thesis that the Ottoman fief system is associated with the Byzantine *theme* as a term, as well as an institution, and also the Byzantine institution of *tebeme* has a common origin with the Asian originated “tumen”. Firstly, the nature of the data on the etymology of the term was considered, subsequently the institutional development of the theme and fief was analyzed in terms of the Byzantine and Ottoman.

Keywords: Thema, Tuman, Fief, Sasanid, Khazar, Byzantine, Ottoman, Pronoia, Latifundia, Appanage.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. yozturk@sakarya.edu.tr

¹ Bu makalenin oluşabilmesi için zorunlu olan kaynaklar, birçok dostum ve meslekdaşım tarafından temin edildi. Sayın Hakan Kırımlı bana A. Pertusi'nin temel araştırmasını temin etmeseydi belki bu yazıya başlamaya teşebbüs bile etmezdim. Kadim dostum Fettullah Akın, E. Darkó'nun bu mevzuyla ilgili iki temel araştırmasını, sayın Recep Yaşa, Bahaettin Ögel'in önemli makalesini, Sayın Haşim Şahin, Howard – Johnston'un bu mevzuyla direkt alakalı yegane araştırmasını, sayın Bilal Çelik, Genel Türk Tarihi ile ilgili temel kaynakları, sayın Kerim İlker Bulunur, elektronik arşivlerin imkanlarını bana temin etmeselerdi bu araştırma mevcut haliyle ortaya çıkamazdı. Bu değerli dostlarıma ve meslekdaşlarıma şükranlarımı ifade etmekten haz duyarım.

1. Etimoloji

Bizans Kurumu “thema” ile Osmanlı “timar” sistemi hakkında ilgi kuran ilk araştırmacı Rambaud’dur. Mehmet Fuat Köprülü 1931’lerde onun tezlerinden haberdardır. Köprülü, şarkiyatçı ön yargılara isyan ve tepki olarak kaleme aldığı meşhur eserinde meselenin ilmi boyutu üzerinde en üst noktada dururken, şarkiyatçılığın, doğuyu küçümseme, onun her türlü tarihi birikimini yok farzetme gibi temel alışkanlıklarına da dikkat çekmiş ve bunları reddetmiştir. Evvela belirtelim ki, Köprülü’nün Oryantalizm’e karşı ortaya koyduğu tepkisel tavrı biz yerinde hatta zorunlu görüyoruz. Köprülü, Bizans, Roma, İran ve Osmanlı tarihi hakkında genel mütalaalar ve sentezlerin sahibi meşhur Rambaud, Diehl, Deny, Mordtmann ve diğer çağdaşı tarihçilerin iddialarını, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* isimli eserinde etraflıca değerlendirmiştir.

Köprülü, Bizans kurumlarının Osmanlı’ya tesir göstermesinin tabii karşılanması gerektiğini düşünüyor, ancak, bu tesirin abartılarak, göçebelere medeniyet kurmaktan aciz olmalarına, dolayısıyla yeteneksizliklerine hamletmek gibi bilim dışı, emperyalist bir tavıra karşı koyuyordu. Köprülü, ayrıca, bir zorunluluk gibi, medeniyet kaynağının Bizans olduğu, bunun dışında bir ihtimalin bile bulunmadığını var sayan şarkiyatçı ananeyi de tamamen reddediyor, Osmanlıların tarihi arka planında Bizans’a ilaveten Selçuklu, İlhanlı, Memluk ve daha da eski Asya Türk ananesinin tesirlerinin de bulunabileceğine dikkat çekiyordu.²

Köprülü, Rambaud’nun, diğer şarkiyatçılar tarafından da sahip çıkılan tezi hakkındaki uzun mülahazalarında *tema* ve *timar*’ın etimolojik bakımdan ilişkisine girmemiş, sadece kurumsal fonksiyonlarını tahlil etmiştir. Köprülü, terimin Grekçe ile ilgisini kuran Leunclavius’un görüşlerine katılmamıştır. Leunclavius’un, Türklerdeki *timar* teriminin Grekçe *timarion*³ terimine dayandığı iddiasının, başlangıçta, Michel Baudier ve akabinde Du Cange tarafından kabul edildiği, ancak, Rus türkoloğu V. D. Smirnov tarafından çürütüldüğünü belirten Köprülü, terimin İran menşeli oluşuna dair iddialara da değinir⁴, ancak buna

² Köprülüzade Mehmet Fuat, “ Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerinin Tesiri”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931), s. 166, 167.

³ Orijinal metin için bkz. Ioannes Leunclavius Nobilis, *Annales Sultanicorum Ottomanidarum, A Turcis Sva Lingua Scripti*, Frankfurt 1596, s. 197.

⁴ Timar’ın İran menşeli olduğu iddiası Köprülü’nün bahis konusu eserinde de bahsettiği gibi, J. Deny’ye aittir. Deny’nin *EP*’deki makalesinde öne sürdüğü bu görüşlere Arnakis ve Vryonis gibi araştırmacıların hala katıldığı gözlenmektedir. Speros Vryonis, Jr. “The Byzantine Legacy and Ottoman Forms”, *Dumbarton Oaks Papers*, 23, (1969 – 1970), s. 274 vd.

ihtimal vermez. Terimin İran'daki kullanımının fonksiyonel olarak timarla bir ilgisinin bulunmadığını düşünür.⁵

İslam Ansiklopedisi'ndeki "Timar" maddesinin yazarı Ömer Lütfi Barkan, *timar* sisteminin fonksiyonel boyutunu ilk kez kapsamlı olarak değerlendirmiş, ancak etimoloji hususunda Köprülü'ye her hangi bir ilavede bulunmamıştır. Barkan, söz konusu yazısında Köprülü'nün yukarıda nakledilen tespitlerini ele alır, ancak, meselenin merkezî unsurunu teşkil eden *thema* – *timar* ilişkisine girmez. Sadece Leunclavius'un yukarıda bahsedilen iddialarına değinir. Köprülü'ye ilave olarak, *timar*'ın Bizans'ın son döneminde ortaya çıkmış bulunan *pronoia* ile özdeş olduğu iddiasını nakleder. Bu hususta kendisi hususî bir düşünce ortaya koymaz.⁶ Menşe konusunda bütünüyle Köprülü'yü nakletmekle yetinen Barkan'ın *tema* mevzuundan habersiz görünmesi çok şaşırtıcıdır.

İngilizce *İslam Ansiklopedisi* için "Timar" maddesini kaleme alan H. İncalcık, etimoloji faslına hiç girmez. Ancak, bu terimin fonksiyonel boyutunun Selçuklu, Memluk, İlhanlı devletleri ve Bizans'taki aynı ödeme sistemleriyle benzerlik gösterdiğini ayrıntısı ile nakleder. İncalcık, *timar*'ın bahsedilen devletlerle paralellliğini, nakid ödeme sisteminin yeterince gelişmediği dönemlerde devletin personelini bir takım aynı gelirler ile maaşlandırması çerçevesinde değerlendirir.⁷ Barkan'a ait olan bu tespit, timarın bir devlet içinde sahip olduğu fonksiyonlardan sadece malî boyutunu izah ettiğini, ancak daha ehemmiyetli olan idarî yönü ile hiç ilgisi bulunmadığını belirtelim. Özetle, İncalcık da, menşe itibariyle Köprülü'nün başlattığı tartışmanın dışında bir ilave yapmamış, *timar* sisteminin Osmanlı'daki boyutunu tahlil etmiştir.

Yukarıda özetlendiği üzere, merhum Barkan, *timar* kelimesinin Grekçe olduğuna dair Leunclavius'un XVI. yüzyıla ait iddiasını nakletmek suretiyle kurumun Osmanlılardaki şekliyle Bizans'a indiği istikametinde doğru rotayı bulmuş olmasına rağmen, bu konu hakkında daha XIX. asrın sonlarında ortaya konulan ve XX. asır boyunca önemli aşamalar kaydeden bilgi, analiz ve ulaşılan sonuçları dikkate almaması, terimin yalnız etimoloji boyutunun değil, fonksiyonel yönünün de temelsiz kalması sonucunu doğurmuştur.

⁵ Köprülü, Aynı makale, s. 171.

⁶ Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İA*, 12 / 1, İstanbul 1979, s. 287.

⁷ Halil İncalcık, "Timar", *The Encyclopaedia of Islam*, Ed., P. J. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs, X, Leiden Brill 2000, s. 501 – 507.

İlk Bizans temaları hakkında en eski bahis Teophanes'e aittir.⁸ Grek tarihçi Teophanes'in themadan bahsettiği tarih 611 ve 622'dir. O da bilgilerini anonim bir kaynaktan almıştır. *Thema*, Grek yazınında ikinci kez 669-70'de yine Teophanes'in Anatolikoi ordusunu *thema* olarak zikretmesiyle geçiyor. Burada *thema* artık anakronik değil fonksiyonel olarak *ordu* manasında kullanılmıştır. Howard, bu tarihin themanın fonksiyon kazanması ve yeni bir ordunun kurulması için uygun bir tarih olduğunu düşünüyor. Temanın terim olarak ithal edilişi VII. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmiş olmasına rağmen, kurumsal anlamda temanın düzenli ve planlı olarak uygulanması sonraki dönemlerde gerçekleşecektir. Ordular belki VII. yüzyılın sonunda Avarlara özentisi olarak *tema* olarak adlandırılmış, ancak bunların fonksiyonel anlamda tema haline gelmeleri çok sonra olmuştur. Bunun kesin tarihini vermek Bizans'ın bu karanlık çağı için mümkün görünmüyor.⁹

Tema teriminin etimolojik boyutuna ilk olarak temas eden tarihçi Constantin Porphyrogenetus'dur. 10. asır Bizans imparatoru ve Bizans tarihinin en önemli tarihçilerinden Porphyrogenetus, *tema* teşkilatı hakkında müstakil eserin sahibidir. Mezkur tarihçi, *thema* teriminin *thesos* (thesis - tez) dan geldiği ve Latince değil Grekçe olduğuna işaret etmiştir.¹⁰ Rambaud, Porphyrogenetus'u tahlil eden ilk modern tarihçidir.¹¹ Etimolojik menşe konusunda bahis konusu kaynağı nakletmekle yetinir ve başka bir ilave yapmaz.

Pertusi, Du Cange'a ait sözlük ve Brehier'den naklen *tema*'nın uzun süre eyaletlerde canton ordu birliklerini veya bir bölgede muhafaza ve müdafaa maksadıyla kurulmuş bir garnizonu ifade ettiğini; Leon le Sagé'den naklen, 10. asırda ise eyaletlerde 4.000 kişilik askeri birlik manasına geldiğini tespit etmiştir.

⁸ Teophanes'in çağdaş bir kaynaktan verdiği bilgilere göre 622'de Herakleios Anadolu temasına giderek orada yaz boyunca ordusu ile kaldı. Bu sıralarda Bizans ordusunda atlı ve hafif okçu birlikleri çoğalmıştı. Teophanes'in verdiği bu bilgiler, temaların ilk ortaya çıkışı ile ilgili önemli nakillerden birisidir. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1999, s. 94. Aynı konuda, Geanakoplos'tan naklen, İsmail Tokalak, *Bizans-Osmanlı Sentezi, Bizans Kültür ve Kurumlarının Osmanlı Üzerindeki Etkisi*, İstanbul 2006, s. 298. Ayrıca bkz. Mark Whittow, *The Making of Byzantium, 600 – 1025*, University of California Press 1996, s. 117 vd. Mark Whittow Teophanes'in bahsinin tema'yı 620'lere götürmekle birlikte asıl gelişimini daha sonra tamamladığı üzerinde duruyor.

⁹ James Howard-Johnston, "Thema", *Maistor. Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, ed. A. Moffatt, (Byzantina Australiensia V, Canberra 1984) s.195.

¹⁰ Menşe olarak *thesos* (thesis) iddiası için bkz. Immanuel Bekkerus, *Constantinus Porphyrogenitus de Thematibus et De adminstrando Imperio*, Nşr. Bonnae Weberi-1840, Adamant Media Corporation 2006, s. 12-13.

¹¹ Alfred de Rambaud, *L'Empire Grec au Xe Siècle Constantin VII Porphyrogénète*, Paris 1870, s. 183-184.

Aynı tarihlerde *tema*'nın *lejyon*, *birlik* anlamına geldiği de yine Pertusi tarafından nakledilmiştir.¹²

Tema'nın teşkilata dair fonksiyonlarını değerlendirirken bu kaynaklara tekrar döneceğiz. Bu kaynakların öne sürdüğü *thesis*, Oikonomidés ve önde gelen bazı bizantinistlerce bizdeki tahrir defterlerini andıran asker listeleri anlamında benimsenmiştir.¹³ *Tema*'nın etimolojik olarak tek izahı olan bu teoriyi kabul etmek için hiçbir sebep yoktur. Katalog, liste, kayıt, bir sistemin ancak vasıtası olabilir. Kendisini ihata etmez. Osmanlı *tabrir* terimini nasıl *timar* sisteminin kavramsal boyutu için kullanamazsak, liste ve katalog manasındaki *thesis* terimini de *tema* gibi kapsamlı mali, askeri ve idarî organizasyon için kullanamayız. *Tema*, yukarıda sözlük anlamıyla, *thesis* ile eş anlamlı kullanılıyor, ancak, *thesis* ve *tema*'nın askeri birlik olduğu da belirtiliyor. Bu bakımdan, *thesis*'i *tema* olarak algılayıp, onu da liste, kataloga irca etmek, bu terimi asli manasından uzaklaştırmak olacaktır. Zaten, *tema*'nın bu kadar tartışma konusu olmasına rağmen hala aydınlatılmamış olmasında bu tür yanlışların rolünü dikkate almak gerekir.

Thema'nın etimolojik menşei karanlık olmasına rağmen, fonksiyonel olarak I. Justinian (527-565) devrinden beri evvela askerî, müteakiben askeri fonksiyonu yanında sivil idari anlamları da ifade edecek bir muhteva kazandığında araştırmacılar hem fikirdir.

Bizans İmparatorluğu'nun VII. asrın başlarında uyguladığı askerî ve idarî sistemi ifade etmek için kullanılan *thema*, *theme*, *themata*, *tagma*, *tagmata* terimlerinin etimolojik olarak Asya menşeli *tümen* ve bunun Moğollardaki şekli *tamma* ile bağlantılı olduğunu düşünüyoruz. Bizans'ın Asya menşeli *tümen* askerî sistemini, Sasaniler vasıtasıyla adapte ettiği hususu, araştırmamızın ileri aşamalarında ele alınacaktır.

Önce, *timar* ve *thema*'yı etimolojik olarak nasıl ilişkilendirdiğimizi ortaya koyalım. Önemli uğraş alanım olan Rus Kazaklarıyla ilgili kaynakları değerlendirirken, Vernadsky'nin Rusça'daki *t'ma* (tıma, tuma) tabir edilen terimlerin, Türkçe tümen, *tuman* terimlerinden geldiği, bunların Grekçe'ye de *tama* olarak geçtiği iddiasına rastladım.¹⁴ Asya menşeli *tümen* ve Bizans'ın VII.

¹² A. Pertusi, *La Formation Des Thèmes Byzantins*, München 1958, s. 16.

¹³ Bkz. N. Oikonomidés, "Les premières mentions des thèmes dans la chronique de Théophane", *ZRVI*, 16 (1975), s. 1-8. Bu kaynağa maalesef ulaşamadım. Ancak, <http://www.oxford-byzantium.com> vasıtasıyla kısmen istifade edebildim.

¹⁴ Vernadsky'nin bu değerlendirmesi, kadim Hazar askerî üslerinden *Taman* kalesinin ismi ile ilgilidir. O'na göre, Kuban'ın Karadeniz'e döküldüğü yerde, Kerç Boğazı'nın Asya yakasında kurulu eski ve önemli bir Hazar kalesinin adı olan Tmutorokan (Türkçe Taman) ismi, Altay menşeli, on bin kişilik askerî kuvveti ifade eden tma (Farsçada

yüzyıldan itibaren aşama aşama olgunlaştırdığı *tema* (thema) terimlerinin etimolojik olarak aynı menşeye dayandırılması bizi ilk anda çok şaşırttı, hatta oldukça zorlama bir iddia olarak görüldü. Ancak, zaman içinde bu konuyla ilgili merakım ve bilgimin artması ile Vernadsky'nin doğru yolda olduğunu, hatta bu alanda ilk olmadığını da öğrenmiş oldum. Bu araştırma için yaptığım tedkikat beni, *tema* ve *tümen*'in yalnız etimolojik değil, fonksiyonel olarak da aynı sistem olduklarına inandırdı.

Vernadsky'nin 1940'lı yıllara ait bu tespiti, 1980'lerde başka araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Terimin etimolojisinin henüz aydınlatılmamış olduğunu düşünen Haldon, Bizantinist J. D. Howard-Johnston'un iddiasını nakletmiştir. Howard – Johnston'a göre VII. yüzyılın ilk dönemlerine ait olan terim, 10.000 kişilik askeri birliği ifade eden tümen' den gelmektedir.¹⁵ Howard - Johnston'un makalesi hemen hemen bütünüyle etimolojiye ayrılmış olup önemli katkılar sağlamaktadır. Bizans teması ve Osmanlı timarını etimolojik ve fonksiyonel olarak Asya menşeli tümene dayandıran bu iddiayı mufassal olarak ele alacağız. Aslında Howard Johnston'dan daha önce E. Darko Bizans temasının Asya menşeli olduğunu iddia eden ilk kişidir, ancak Darko, *tümen* ve *tema* arasında etimolojik bir bağ kurmadan Turan menşeli onluk sisteme göre organize edilmiş ordu sistemini referans almıştır.¹⁶

Howard-Johnston, etimolojik analizine terimin Grekçe olmadığı tespitiyle başlar. O'na göre *thema*'nın askerî bir anlam kazanması ilginç idi. Grekçe ve Latince'de *thema*'nın sahip olduğu anlamı verecek pek çok askerî terim mevcuttu, ancak *thema*'nın Grekçe'de hiçbir surette askerî ve eyalet sistemi ile

“tuman”) ile kumandan, lider anlamındaki *tarhan*'ın birleşiminden (tma-tarhan) doğmuştur. Yeni Türkçe'ye *Tümen-bey* olarak çevirmek mümkün olacaktır. Vernadsky, ünlü Türkolog Smirnov'dan naklen, Türklerin VI. asırda Kuzey Kafkasya'yı zaptetmesi sırasında bir Türk kumandanının burayı üs edinmesi sonunda bu kalenin *Tma – Tarhan* adını aldığını tahmin ediyor. Vernadsky bu ismi, Greklerin *Tamatarcha* veya *tagmatarcha* olarak kendilerine mal ettiklerini de ilave ediyor. Vernadsky, bu ismin yalnız şeklen grekleşmediğini, mana ve fonksiyon olarak da Türkçe'de sahip olduğu anlamı muhafaza ettiğini tespit ediyor. Bu yazara göre, *tamatarche* veya *tagmatarcha*, “alay komutanı” anlamını korumuştur. Bkz. George Vernadsky, *Ancient Russia*, New Haven Yale University Press 1944 s. 215, 216. *Tmutorakan*'ın *Taman Tarkan*'a dönüşümü hakkında L. Rasonyi'nin tespiti için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1983, s. 161. Esasında, Asya Hun imparatoru Mete'nin babasının ismi *T'man* (Tuman) da muhtemelen ünvan olarak aynı menşeye dayanıyordu. Bkz. Kafesoğlu, Aynı eser, s. 59.

¹⁵ J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge University Press 1990, s. 215n. Sunumu yaptığımız sırada ulaşamadığımız ve Haldon'dan naklen özetlediğimiz Howard – Johnston'un bu makalesine meslekdaşım Haşim Şahin'in gayretile ulaştım. Bu değerli katkısından dolayı kendisine şükran borçluyum.

¹⁶ E. Darko için bkz. Aş.

ilgisi olmamıştı. *Thema*, bir düşüncenin, fikrin, iddianın temel konusu anlamına geliyordu. Mısır'da ise tahıl ve para fonu anlamına sahipti.¹⁷

Bu halde, VII. yüzyılda, Bizanslılar askeri ve sivil yapı için niçin *thema* terimini kullandılar? Bu terimin Bizans terminolojisine girişindeki gayri tabii vaziyet ve tuhaflık, onu yakından incelemeyi gerektirecek ehemmiyettedir. Bu suretle Bizans themalarının menşeinin izah edilmesine bazı katkılarda bulunmak mümkün olacaktır. *Thema*'nın Grekçe menşeli olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Bu terim, ancak yabancı bir terimin az çok doğru uyarlanmış bir şekli olabilir. Esasında, Bizans diline Latince, Almanca, Farsça ve Arapça gibi dillerden geçmiş askeri terimler çoktur. X. yüzyılın ortalarına ait bir diplomasi derlemesi olan *De administro imperio*'daki bir pasaj *thema* teriminin menşei hakkında ipucu veriyor. 37. Bölümde Dinyeper'in doğusu ve batısındaki bozkırları tutmuş olan göçebe Türk boylarından Peçeneklerin geçmişi hakkında bilgi veriliyor.¹⁸

Bu kaynağa göre, Peçenekler 8 *themata*'ya ayrılıyorlardı. Bu *themata*'ların dördü Dinyeper'in doğusunda, dördü ise batısında idi. Bu kaynakta Peçenek boyunun tamamını meydana getiren 8 kabilenin isimleri ve vasıfları da sıralanmıştır.¹⁹

Bizans idarecileri, resmi bir ünvan ve hukuki birim için kullanılan Peçenek temasını Peçeneklerde keşfetmişlerdi. *De adminstrando imperio*'nun yazarı veya derleyeni Peçenek temalarının Bizans teması ile aynı olduğunu

¹⁷ Bkz. J. D. Howard-Johnston, "Thema", s.190. Howard – Johnston'un dikkatini çekmemesine rağmen, fonksiyonel olarak tahıl ve para ile ilgili anlamı *tema - tümen*'le ilgilidir. Zira, *thema - tümen*, hem askeri, hem de fiskal fonksiyonlara sahiptir. Mısır'da, Türk menşeli Tolunoğulları devrinde *daman* sisteminin bir tür mali kurum fonksiyonuna sahip olduğu tespit edilmiştir. "*Daman'a* ilişkin ilk bulgular Mahfuz b. Süleyman'ın, dönemin halifesiyle tüm Mısır'ın vergileri için *daman* sözleşmesi yaptığı 187 / 802 yılına ait. Bu sistemin giderek daha fazla vergi toplayıcısını (*damin*) içine alarak daha küçük bölgelere de yapıldığını görüyoruz. *Daman* sistemi, sonunda, ülkenin tamamına yayılan ve köy seviyesine kadar inen *kabala*'ya dönüştü. *Daman* ve *kabala* terimlerinin Fatımiler zamanında farkı kalmadı ve birbirlerinin yerine kullanılmaya başlandı." Bkz. Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi*, İngilizce'den çev. Şehnaz Layikel, İstanbul 1999, s. 120. Bu açıklamalar ışığında, *daman*'ın Asya menşeli *tümen*'e dayandığını ifade edebiliriz. *Daman*'ın, onluk sistem gereği, 1/ 10 (tithe, onda bir) vergi anlamına geleceği, dolayısıyla Arap – İslam malî sistemindeki *üş*'e tekabül edebileceği akla gelmektedir. Konu her bakımdan ilginç olup araştırılması gerekmektedir.

¹⁸ Howard – Johnston, "Thema", s. 190, 191.

¹⁹ Constantine Porphyrogenitus, *De administro imperio*, Nşr. Gy. Moravcsik, İngilizce'ye çev. R. J. H. Jenkins, New Revised Edition, Columbia 1967, s. 166 – 167. Bu kaynağın Grekçe aslının verildiği s. 166'ya bakılmalıdır. Naşir Moravcsik *themata* terimini *eyalet* (*province*) olarak doğru tercüme etmiştir.

düşünmemişlerdi, zira Peçenek temalarının aşiretler olduğunu ve Peçeneklerin de göçebe olduklarını biliyorlardı. Eserin yazarı, *thamata* terimini tesadüfen kullanmış da olamaz, zira bu terim birkaç kez geçmektedir. Peçeneklerin 8 aşiret ismininin her birini idari ve mali fonksiyonlara sahip genel *tema* terimi ile belirttikleri anlaşılıyor.

Porphyrogenetus'un, her Peçenek aşiretini bir *themata* olarak tavsif etmesi, bizce temanın Turan menşeli oluşunun en güçlü delilidir. Nüfusun tümenlere göre mali ve idari bölümlere ayrılması, bütün Türk devletlerinde görülen bir husustu. Bu tarz, Bizans'a tema olarak geçecektir. *Tema – tümen* ile aşiretin mali ve idari bakımdan nasıl bağdaştığı aşağıda görülecektir. Böylece, her biri farklı isim taşıyan Peçenek aşiretlerinin hepsi, birer temayı teşkil ediyorlardı. Bu suretle, *tema*, Peçenek aşiretlerinin soyla ilgili yönünü değil, idari anlamını ifade ediyordu.

“Yabancı menşe hususunda en iyi örnek *tym(n) – tümân* terimidir. Türkçe *tümân*, Moğolca *tym (n)* olarak bilinen eski Altaylı bir kelimedir. On bin veya on bin atlı asker anlamına geliyordu. M. S. 712 – 716 tarihli Türkçe kitabelerde ordu için kullanıldı.” Daha iyi tasvir edilmiş ve çok kaynağa konu olmuş Cengiz Han orduları da *tymen* denilen ünitelerden meydana geliyordu. *Tümen*, aynı anlamını modern Türk ordusunda da muhafaza etmektedir.” Bu iddia Arap coğrafyacıları tarafından da teyid edilmektedir. Ibn Hurdathib IX. asrın sonlarında bir kumandanın on bin askeri kumanda ettiğini yazıyor.²⁰

C. Porphyrogenetus ve diğer iki Arap coğrafyacısı *thema* kelimesinin Altay menşeli *tym(n) – tümân*'dan geldiğini ima ediyorlar. Altay menşeli bu kelime hangi kanalla Bizans askerî terminolojisine girdi? Ses olarak fazla benzeşmeyen Grekçe kelimeye nasıl transfer edildi?

Bizans ordusu *tyme(n) – tüman* kelimesini muhtemelen VI. asrın sonlarında Avrupa'ya giren Avarlardan ödünç aldı. Altay menşeli dile sahip Avarlar, VI. asrın sonlarında Bizans ordusunu hayli etkilemişlerdi. Avarlar, 200 yıl boyunca Avrupa'nın büyük kısmı üzerinde hâkimiyet sürece kadar sağlam ve etkin bir idarî yapıya sahiptiler. Bizanslılar Avar askerî taktiklerine hayran oluyorlardı. Süvari ceket, yaka, mızrak, at zırhı, çadır, Avarlar vasıtasıyla batıya intikal etmişti. İp ile çekilen mancınık da Avarların Çin'den alarak batı toplumlarına naklettiği etkin bir savaş malzemesi olup Bizans teknisyenleri tarafından taklit edilmişti.²¹

Bu nedenle, Bizans idari kadrolarının Anadolu'da Araplara karşı kurmuş oldukları yeni müdafaa birliklerine verecekleri isim hususunda zamanın en

²⁰ Howard – Johnston, “Thema”, s.192.

²¹ Howard – Johnston, s.193.

hayranlık verici ve üstün askeri nizamına sahip Avarları örnek aldıklarını düşünmek her halde mantıksız olmayacaktır. *Tyme (n) – tümân* kelimesi zamanla Grekçe'ye oldukça farklı ve tabii olmayan harflendirme ile nakledildi. *Thema* ve *tyme (n) – tümân* arasında kayda değer ses farkı mevcuttur. Bu kelime yaklaşık 150 yıl içinde Grekçe'ye mal oldu ve bu süre içinde çeşitli kuşaklar tarafından değişime uğratıldı. Grek themasının askerî bir içerik kazanması son aşamada gerçekleşti. Bununla ilgili ilk metin IX. yüzyılda Grek tarihçi Theophanes tarafından nakledilmiştir. Howard Jhonston, dipnotta, Grek themasının daha çok Moğol *tyme (n)*'ine benzediğini ve oradan alınmış olabileceğini belirtiyor. *Tyme (n)*' in *thema*'ya dönüştürülmesi, Bizans edebi aleminde yabancı kelimelerin ses benzerliği bulunan Grekçe kelimelere dönüştürülmesi eğilimini yansıtıyor.²²

Howard – Johnston, başka bir makalesinde de aynı konuyu Hazarlar açısından değerlendirmekte, *thema*'nın Hazarlarda askeri fonksiyonlara sahip, idarî – askerî yapıyı ifade eden bir terim olduğunu iddia etmektedir. Bir kabile federasyonu olan Hazar İmparatorluğu'nu meydana getiren kabileler, merkezî bir anlayış içinde *thema* sistemi altında organize edilmişti.²³ Son zamanlarda Bizans – Osmanlı kültürel ilişkisini ele alan yerli araştırmacılar İsmail Tokalak da bu teze katılmaktadır.²⁴

Doerfer, *tümen* teriminin *askeri birlik, kolordu, bölge* anlamlarında *tuman, tümen, tümn, t'man, tüman, tuma, tumma, timi, tuma, tume* vs. varyantlarıyla Türkçe, Moğolca ve diğer dillerdeki kullanım şekillerini ortaya koymuştur. Göktürk Kitabeleri'ne de başvuran Doerfer, *tümen*'in kolordu, “sayısız insan kalabalığı” anlamlarına sahip olduğunu tespit etmiştir.²⁵ Göktürk kitabelerinde *tümen*, “tümen hazine” (on binlik hazine), “üç tümen sü” (Üç tümen ordu) gibi ifadelerde sayısal anlamda *onbin* ve *ordu* birliği anlamında kullanılmaktadır. Yine, yer adı ve ordu kumandanı olarak sık rastlanan “Taman Tarkan” isimleri de yer almaktadır.²⁶

Divanü Lügati't-Türk'de *tümen*'in, Doerfer'de yer alan “çok”, “sınırsız”, anlamı verilmiştir. Ayrıca, “tümen ming” şeklinde “bin kere bin, bir milyon”

²² Howard – Johnston, s. 194.

²³ Howard – Johnston, “Byzantine Sources for Khazar History”, *The World of the Khazars New Perspectives Slected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Nşr. Peter B. Golden, Haggai Ben – Shammai &András Róna – Tas, Brill Leiden – Boston 2007, s. 189.

²⁴ Bkz. Tokalak, s. 298.

²⁵ Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, III, Wiesbaden 1965, s. 632 – 639.

²⁶ Bkz. Muharrem Ergin, *Göktürk Abideleri*, İstanbul 1975, s. 75, 86, 87.

anlamı da verilmiştir.²⁷ Aynı temel kaynakta, *tamga*, “hakanın ve başkalarının damgası” anlamında geçmektedir.²⁸ Diğer temel kaynaklardan Kutadgu Bilig’de de *tümen* sayısız, pek çok anlamında, *tamga* ise mühür anlamında verilmektedir.²⁹

Barthold’a göre *tümen*, Kaşgar yerli halkına ait bir terim olup Türkçe’ye buradan geçmiştir. Barthold, *tümen*’in, yukarıda verilen anlamlarına ilaveten, şimdiye kadar bahsedilmeyen, “oymak”, “yerleşik ahali kitlesi” manasını veriyor. Bu, şüphesiz, tümen’in askeri ünite yanında, sivil halkı da kuşatan anlamını ortaya koymakta ve Bizans teması ile aynıyet kurulmasına imkân vermektedir.³⁰ Peçeneklerin aşiretleri *tümen* (tema) olarak tavsif etmesini de açıklamaktadır.

Asya tarihi hakkında XVI. yüzyıl kaynaklarından Mirza Haydar Duğlat, Barthold’a yakın bir şekilde, *tümen*’in “halk”, “ahali” anlamını kesin bir şekilde ortaya koymaktadır. Duğlat, Hotan ve Kaşgar halkının dört sınıfından birini teşkil eden köylülere *tümen* denildiğini naklediyor.³¹ Tümen denilen köylerin hana bağlı olduklarını ve vergilerini yıllık olarak ona verdiklerini naklediyor ki, bunun Bizans *tagması* ile veya Osmanlıdaki hanedan arazilerini ve bu araziler üzerindeki reayayı hatırlattığını belirtelim. Vladimirtsov, Moğollarda tümenin sosyal ve askeri bir ünite olduğunu daha ayrıntısı ile verir. O’na göre, Moğol kabileleri binlikler halinde taksim edilmişlerdi.³²

Donald Ostrowski’nin Moğol ve Asya devletlerinde *tamma*’yı ele alan kapsamlı makalesinde, bu terimin, askeri birlik, birliğin kumandanı ve bu birliğin bulunduğu yer ve halkı da kapsadığını tespit etmiştir.³³ Bu makalenin verilerine idarî – fonksiyonel analiz kısmında yeniden döneceğiz.

Moğol vergi sistemini toplu bir tedkike tabi kılan Schurmann Reşidüddin’den naklen, *tamga* ve *timar* olarak isimlendirilen iki vergi türünden bahsetmektedir. *Timar*, “timar ve qabbânî” olarak başka bir vergi ile birlikte zikredilmiştir. Schurmann, tamga’yı, iyi bilinen ticarî vergi olarak açıklarken, qabbân’ı Arapça “ölçü, tartı” (kapan?) olarak yorumluyor. Fonetik bakımdan

²⁷ Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgati’t-Türk*, I, Çev. Besim Atalay, Ankara 1985, s. 233 – 26, 402 – 8, 9.

²⁸ Kaşgarlı Mahmut, I, s. 424 – 10.

²⁹ Bkz. Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, III, İndeks, İstanbul 1979, “tümen”, “tamga” maddeleri.

³⁰ Bkz. V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Ankara 2004, s. 185. Ayrıca bkz. Barthold, “Tümen”, *İA*, III, İstanbul 1988, s. 139 – 140.

³¹ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih – i Reşidî*, Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006, s. 475.

³² Burada bahsedilen “binlikler” tümeni ifade etmektedir. Bkz. B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İktisadî Teşkilâtı*, Çev. Abdülkadir İnan, Ankara 1987, s. 191.

³³ Donald Ostrowski, “The “Tamma” and the Dual – Administrative Structure of the Mongol Empire”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, C. 61, Sayı 2, (1998), s. 262 – 277.

Osmanlılardaki ile aynı olan timar'ın etimolojik ve fonksiyonel olarak Osmanlı'daki versiyonu ile bir ilişkisinin bulunup bulunmadığına bir açıklık getiremediğini belirtiyor.³⁴

Tarihî olayları nakleden metinlerde de bu terimlere rastlanmaktadır. 568'de II. Justinos döneminde Perslere karşı oluşturulan Hazar – Bizans ittifakı çerçevesinde İstanbul'a gelen Gök Türk İmparatorluğu'na ait elçilik heyeti geri döndükten sonra Bizanslılar Zemarchus yönetiminde bir elçilik heyetini Göktürk İmparatorluğu'na göndermişlerdi. Bu heyet, İstanbul'a, Tağma Tarkan yönetimindeki yeni bir Türk elçilik heyetinin eşliğinde dönmüştü.³⁵

Peter Golden, Türkçe'deki *tamga* / *damga* kelimesinden çıkan *tamğan*'ın, Kırım'daki Yunanca bir yazıtta görüldüğünü tespit etmiştir.³⁶ Golden, *tağma*, *tamğan* vs. versiyonlarıyla bu terimin etimolojisini esaslı bir şekilde tedkik etmiştir. Moravcsik'e göre bu terim hristiyanlaşmış Hazarlara aittir. 819 tarihli bir kitabede bulunan “*Taγγáv*”, *tamgan* olarak telaffuz edilmelidir. Radlof'a göre Türkçe “tam” kökünden gelen *tamgan*, Altayca'da *tamğa* ve *tamağá*'ya gitmektedir. Menges'e göre, bu terim İran menşeli Erken Avestan'da yer alan *daxma* kelime köküne inebilir. Radlof, yukarıda örnekleri verilen, bu ünvanla ilgili şu isimleri verir: “*Sabra Tamğan Tarqan, Sabra Tamğan Ćur, Altun Tamğan Targan*”. Terim hakkında Orkun, Marquart, Caferoğlu gibi önde gelen Türkologların mülahazaları da aynı yöndedir. Caferoğlu, terimin Uygurca'da bulunduğunu tespit etmiştir. Radlof, “tamğan” ve “tamga” terimlerinin morfolojik ve semantik benzerliğine dikkat çekmiş ve bunların mukayese edilmeleri gerektiğini belirtmiştir. Golden, bu terimle ilgili nihai değerlendirme olarak, “Bu isim, eğer gerçekten Hazarca ise, Kök Türk geleneklerinin Hazarlar içinde devam ettiğine dair daha ileri bir kanıttır.” değerlendirmesinde bulunmaktadır.³⁷ Golden, Asya menşeli Bozkır kültürünü bir bütün olarak değerlendirmekte, Hazarları Hun – Göktürk kültürünün bir cüzü olarak görmektedir.

³⁴ H. F. Schurmann, “Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, C. 19, Sayı ¾ (Dec. 1956), s. 304 – 389, özellikle 377 vd. Schurmann'ın bu tespiti önemlidir. Moğollarda bir vergi türü fonetik olarak da olsa, Osmanlı *timar*'ı ile örtüşmektedir. Ana metinler üzerinde yapılacak araştırmaların meseleye farklı boyutlar ekleyeceğini düşünüyoruz. Söz konusu terimin *tamma* ile ilişkisini de şimdilik bilmiyoruz.

³⁵ Egemen Çağrı Mızrak, *Peter B. Golden'in “Khaçar Studies” (Cilt I) Adlı Eserinin Tercüme ve Kitiği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 28 – 30.

³⁶ Peter Golden, “Hazar Dili”, *Türk Dili Araştırmalar Yıllığı, Belleten*, Sayı: 338, Türk Dil Kurumu Yayınları (1971) s. 155.

³⁷ Mızrak, Aynı eser, s. 289, 290.

2. Tema, Tümen ve Timar Terimlerinin İdarî Fonksiyonları

Tema her şeyden önce, bir ihtiyaçtan, hatta zorunluluktan kaynaklanmış, bu tarihi mecburiyetlerle niteliklerini kazanmıştır. Justinian ve Herakleios zamanlarında uygulanmasına başlanarak aşama aşama geliştiği genel olarak kabul edilen *tema* sistemi, eski Diokletianus – Konstantinos nizamının yerine geçirilen yeni bir sistemdir.³⁸ Bizans, III. yüzyıl krizi sonunda Diokletianus – Konstantinos reformlarıyla doğrulamaya çalışmış, ancak VII. yüzyıla ulaştığında daha büyük bir krizle karşılaşmıştır. *Tema*'nın uygulamaya konulmasının temel amacı, Bizans'ın karşılaştığı askeri ve mali bunalımın aşılmasıdır. Bilindiği üzere VII. yüzyıl ve sonrası süreçler, Bizans'ın batıdan Avar, doğudan Pers ve Arap saldırılarına maruz kaldığı, topraklarının önemli kısımlarını kaybettiği bir periyottur. *Tema*, bu süreçte ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, *tema*'nın ilk kurumsal fonksiyonu askeri niteliktedir. Ermenice *kont*, Arapça *cund*, Fransızca *division military* terimlerinin muadilidir. Zamanla *eyalet*, *sancak* ünitelerini de ifade edecektir.³⁹

Ostrogorskiy'e göre, Bizans idari geleneğinde *kolordu* manasına gelen *Themanın* aynı zamanda yeni askeri bölgelere ad olarak da kullanılması, yeni düzenin en aydınlatıcı hususiyetidir. Anadolu'da ilk *tema*, askeri birliklerin Anadolu'nun çeşitli bölgelerine iskân edilmesi suretiyle kurulmuştur. Birliklerin yerleştirildiği bölgeler de *tema* olarak zikredilmiştir. Bu suretle, bunlar sadece askeri birlikler değil, aynı zamanda idarî ve iskân bölgeleridir. "İrsi ordu hizmetini yüklenmek karşılığında askerlere, sonraki kaynaklarda asker arazisi adı verilmiş olan, evlatlarının tevarüs edebilecekleri arazi parçaları tevcih olunmuştu."⁴⁰ Diehl, bu değişimin önemini vurgulayarak, idarî rejimin değiştirilmesine yeni bir arazi dağılım olgusunun eşlik ettiğini belirtir. Yani, askerî sistemin değişimi, aynı zamanda arazi sisteminin değişimini de zorunlu kılıyordu.⁴¹

Ravenna ve Kartaca eksarhlıkları (exarchates) Bizans temalarının doğuşunun hazırlık safhası olarak değerlendirilir. Büyük Justinian (482–565) ve Maurice (539–602), yıkımın eşiğine gelmiş bulunan Bizans'ı kurtarmak için imparatorluğu sivil yapıdan askerî bir yapıya büründürme çabasına girdiler. Bu amaçla, sivil erklerle askerî erkleri birleştirmek suretiyle bunları askerî valilerin tasarrufuna verdiler. Roma hukuk dünyası için bütünüyle yabancı olan bu ilke yeni bir sistem olan *tema*'nın meydana çıkışının hazırlık safhası oldu.⁴² A.

³⁸ Charles Diehl, *Etudes Byzantines*, Ed. Burt Franklin, New York, Orijinal baskısı: Paris 1905, s. 276.

³⁹ Rambaud, s. 184; Diehl, *Etudes*, s. 277.

⁴⁰ Ostrogorskiy, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 90.

⁴¹ Diehl, *Etudes*, s. 277.

⁴² Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, s. 35; Ostrogorskiy, s. 90.

Rambaud, C. Diehl, F. Haldon ve diğer uzmanlar, batı tarihindeki bu kırılmaya dikkat çekerler. Rambaud, eski *notitia*'dan bütünüyle yeni ve askerî bir sisteme geçildiğini özellikle vurgular.⁴³ Roma hukukunun temeli, sivil ve askeri erklerin birbirinden ayrılması idi. Ne sivil otorite askeri erke, ne de askeri otorite sivil erke müdahale edebilirdi.⁴⁴

Menşei anlayabilmek için, özellikle, eskiden sivil otoritelerinin idaresinde olup şimdi askerî otoritelerin emrine verilen muayyen sayıda bu yeni eyaletlerin ne zaman ortaya çıktığını ortaya koymak önem taşımaktadır.⁴⁵

Tema'nın menşei ve tarihi gelişimi hakkında ikinci kuşak araştırmacılar tarafından sayılan Pertusi'nin hususî bir yeri vardır. Pertusi, Rambaud'nun görüşlerini değerlendirdikten sonra bu sahada etkili olan diğer araştırmacıların tezlerini değerlendirir. Pertusi, Justinian döneminde radikal bir değişimden ziyade bir takım hızlı oluşumların vukubulduğunu iddia etmekte, Rambaud'nun *notitia*'dan farklı bir sistem olarak tespit ettiği ve yeni bir rejim olarak tanımladığı *tema*'yı eski kurumların doğal bir uzantısı olarak tasavvur etmektedir. Bir yandan *tema*'nın literatür analizini yapan Pertusi, bir yandan da araştırmacıları hususi olarak analiz etmek suretiyle kendi tezini temellendirmektedir.

Rambaud'dan sonra G. Schlumberger'in⁴⁶ “abidevi” olarak nitelendirdiği eserini ele alan Pertusi, onun *tema*'nın bütünüyle yeni sistem olduğu noktasında Rambaud'a katıldığını, *tema* teşkilatının Heracleios'un hâkimiyetinden sonra başladığını kabul ettiğini naklediyor, ancak, menşe meselesine girmeyen Schlumberger'e katılmadığını da hissettiriyor.

Pertusi, *tema*'nın menşei ve gelişimi konusunda Bury'nin görüşlerine daha geniş yer ayırıyor. İstifade edebildiğimiz bu eseri, Pertusi'ye ilaveten orijinal metinlerden nakledeceğiz. Bury, *tema* mevzuunu, VII. yüzyıl tarihinin en karmaşık, aynı zamanda en ilginç mevzularından birisi olarak düşünüyor. Bury, Constantin Porphyrogenetus'un, *temaların* Herakleios (610–641) zamanında kurulduğu iddiasını naklederek, tarihçilik bakımından çok yetersiz olan Porphyrogenetus'a inanmak için bir sebep olmadığını belirtiyor. Bury, bununla beraber, bu iddianın, bir asır sonrasına ait olup, Porphyrogenetus'a çağdaş kaynaklardan nakleden Théophanes ve Nicéphores tarafından teyid edilmesinin,

⁴³ Rambaud, s. 183.

⁴⁴ F. Haldon, *Byzantium*, s. 208.

⁴⁵ Diehl, *Etudes*, s. 276.

⁴⁶ Pertusi'nin verdiği künye: “G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, s. 97.” Pertusi, esere kısa zaman sonra önemli ilaveler yapıldığını belirtiyor ve bu alandaki bibliyografyayı sıralıyor. Bkz., s. 2.

bilgi değerini yükselttiğini düşünüyor.⁴⁷ “Théophanes ve Nicéphores’un nakilleri bu taksimatın kısmen II. Constans (641-668)’ın ölümünden önce yapıldığını teyid ediyor. Bu durum, Constantin Porphyrogenetus’un bir ölçüde haklı olduğunu var saymamıza sebep teşkil ediyor.” Bury, *thème* kelimesinin açık şekilde askeri bir taksimat veya üniteye işaret ettiğini, bunun askerî zaruretlerden kaynaklandığını düşünüyor. Askerî periyod ile askerî – idarî periyod arasındaki geçişin resmen ne zaman kabul edildiğini belirlemenin imkânsız olduğunu, ancak, VII. asırda iki en önemli eyalet durumundaki Asya temalarını oluşturan Anadolu ve Ermenistan’ın, Diocletian ve Justinian tarafından teşkil edilen *magistri militum*’un devamı olduklarını iddia ediyor.⁴⁸

Tema’nın menşei hususunda Diehl de *magistri militum* teorisini benimsiyor. Diehl’in *tema* konusunda Bury ve Pertusi ile aynı paraleldeki diğer önemli görüşü, temaların tedricen, ihtiyaçlar doğrultusunda ve askeri karakterde ortaya çıktığıdır. Diehl’in, askerî ve sivil idarî otoritelerin aynı elde toplandığı hususundaki düşüncelerinin de altını çizelim. “Bu ünvanlar açık bir şekilde askerî hiyerarşiye ait olup sivil nizama ait hiçbir özellik içermiyorlar. X. yüzyılda imparatorluğun idarî yapılanmasını ifade eden *tebema* terimine, incelediğimiz döneme ait hiçbir yerde karşılaşılmaz. Bunun yerine, daha karakteristik bir şekilde metinlerde kesintisiz surette başka bir terim çıkmaktadır: Bu, *stratos* veya *exercitus* deyimidir. Bu bakımdan, geleceğin temaları, şefleri askeri kumandanlar olan ordu birliklerinden başka bir şey değildir. Dahası, metinlerin ve belgelerin ortadan kaybolduğu bir sırada askerî ünite ismi coğrafi eyalete dönüşüyor. İdarî nitelik taşıyan temaların gerçek olarak ortaya çıkışı ancak bu dönemde gerçekleşmiştir.”⁴⁹

Diehl’e göre, “Bizans İmparatorluğu’nda hiçbir şekilde, VI. ve VII. yüzyıl kurumları arasında kopukluk mevcut değildir. Hem bunların kuruluşunu belirleyen prensipler, hem de bizzat arazi gruplandırmaları açısından, Bizans temaları, önceki dönemin kurumlarının bir devamıdır. VII. asrın *strateg*’leri direkt olarak I. Justinian döneminin *magistri militum*’unun varisidirler.”⁵⁰

Pertusi, müteakiben H. Gelzer’in tespitlerini değerlendiriyor. Diehl’den 6 yıl sonra *tema*’yı ele alan Gelzer’in tespitleri özetle şöyledir: *Tema* bir plan

⁴⁷ J. B. Bury, *A History of the later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A. D. to 800 A. D.)*, II, London 1889, s. 340; Pertusi, s. 2.

⁴⁸ Bury, s. 341- 342; Pertusi, s. 3. II. Constans’ın Anadolu ve Ermenistan temalarını teşkil ettiği hakkında ayrıca bkz. Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, California 1997, s. 314 vd; Aynı yazar, *Byzantium and Its Army 284 – 1081*, Stanford University Press, California 1995, s. 21vd.

⁴⁹ Pertusi, s. 4.

⁵⁰ Pertusi, s. 5.

dahilinde değil, doğal bir süreç içinde tekamül etmiştir. Constantin Porphyrogenetus'un temaları Herakleios'un reformuna bağlayan haberi doğru değildir. Gelzer'e göre, Porphyrogenetus yanlış anlaşılabilir olup mezkur kaynak, temaların Herakleios zamanında değil, ondan sonra kurulduğunu nakletmektedir.⁵¹

Pertusi'nin, J. Koulakovskiy'ye dayanan nakil ve tahlilleri tema ile ilgili mütülaaların temel niteliği ile ilgilidir. Başlangıç safhasında Koulakovskiy de yukarıda ele alınan görüşlere benzer şekilde, *tema*'nın sistemli bir reform değil, süreç içinde gelişen bir kurum olduğunu düşünüyor. Bu anlayış, aslında bu sahanın otoritelerinin tesis etmiş olduğu bir geleneğin temel argümanı olup adeta tartışılmaz bir şekilde tekrarlanmaktadır. Bu dogmanın bir ehemmiyeti olduğunu düşünmüyoruz. Bizim için önemli olan, Koulakovskiy'nin kendi tespitleri olup diğer araştırmacılarla dikkate değer bir uyuşma içindedir. Mezkûr araştırmacıya göre Bizans ordusu, düzenli ordu (comitatus) ve sınır eyaletlerindeki düzensiz birlikler (*magister militum*) olmak üzere iki temel kısımdan meydana geliyordu. Düzenli ordunun VI. yüzyılda meydana gelen siyasi ve sosyal depremler sonunda, özellikle Phocas zamanında tamamen yıkılıp ortadan kalkması üzerine, sınır güçlerinden yeni ordular kurulmuş ve bunlar *tema* sistemi altında tanzim edilmiştir. İlk *tema*, Herakleios tarafından bu suretle kurulan Armenien teması olup başına Ermeni menşeli Mzez Gnouni getirilmişti. Mzez Gnouni, 630'da Heracleios'un Perslerden aldığı Pers Ermenistanı'na işgal kuvvetlerinin kumandanı olarak atanmıştı. Bu şekilde *magister militum* atama şekli, daha 528'de Justinian tarafından geliştirilmişti. Ülke savunması feodal bir tarzda organize ediliyor ve bir imparatorluk kumandanı bütün birliklerin başına şef olarak atanıyordu. Armenia temasının oluşum şekli buydu. Herakleios tarafından ilk kez Armenia'da tatbik edilen bu sistem, diğer bütün temalarda da uygulandı. Pertusi, Koulakovskiy'nin analizini üç maddede topluyor: 1. İlk Ermenistan teması, coğrafi temele değil, askeri temele dayanıyordu. 2. Buraya kumandan tayin edilen Ermeni soylusu Mzez 635'te öldürüldüğünden, bu tema çok kısa zaman içinde değişime uğramıştı. Mzez Gnouni'yi öldüren işgalci komutan Davith Sharaouni Herakleios tarafından üç yıl süreyle (635–638) Arap işgaline kadar tanınmıştı. 3. Bu feodal rejim, burada eskiden beri Ermeniler tarafından uygulanan rejim olup Herakleios tarafından kurulmuş değildi. Muhtemelen Herakleios Armenia'yı İranlılar tarafından kurulmuş bir rejime teslim etmişti.⁵²

Koulakovskiy'nin, Pertusi'den naklettiğimiz bu analizinde nihai olarak varılan sonuç, bizim açımızdan büyük önem taşımaktadır. Evet, Herakleios'un ,

⁵¹ Pertusi, s. 6.

⁵² Pertusi, s. 8, 9.

Armenia'da kurmuş olduğu ve daha sonra bütün Bizans idari yapısına uygulanan *tema* teşkilatı, aslında Perslerin burada daha önce kurmuş oldukları eski bir nizamın uyarlanması idi. Ancak, burada bir çelişkiye de dikkat çekmek gerekiyor: *Tema*'nın bir lider tarafından yürütülen sistemli ve planlı bir reform değil, tabii süreç içinde kendiliğinden ortaya çıkan bir yapı olduğu görüşü bu son tespitlerle çelişiyor. Elbette, her kurumun bir tarihi tekamül süreci vardır, ancak bunları planlı bir çabanın dışında tutmak da gerekmiyor.

Pertusi, E. Stein'in *tema*'nın menşesine ayrılmış bulunan iki eserini analiz ediyor. Yazarın ilk etüdünde VI. yüzyılın ikinci yarısına doğru birbiriyle ilişkili iki fenomen ortaya çıkıyor: İmparatorların fetihlerini Doğu'ya doğru genişletme eğilimi ve Roma ordusunda Romalı unsurların azalarak barbarların artması. IV. yüzyıldan beri Roma ordusuna asker kaydı Almanlar, Slavlar ve Hunlardan yapılıyordu. Germenler, Roma'ya yerleşerek askerlik mesleğini bıraktılar ve Roma'nın asker kaynağı olmaktan çıktılar. Slavlar ise Roma'nın ihtiyaç duyduğu askerî hünerlere sahip değildiler. Nihai olarak Hunlar da Avarlar tarafından yutulmuşlardı. İmparatorluk, bu nedenle asker ihtiyacını karşılamak üzere mecburen doğuya yöneldi. Stein, Koulakovskiy'nin görüşünü geliştirerek, Armenia temalarının ortaya çıkışını, *tema* sisteminin ilk adımı olarak yorumluyor. Armenia'nın Persler tarafından işgali, Bizanslıları rencide etmiş ve buranın geri alınması önemli bir gaye haline gelmişti. Bizans imparatoru, 578'de asker kaydetmek suretiyle zorunlu askerlik hizmeti ihdas etmişti. Bu kayıtlara *katalog* deniliyordu. Herakleios zorunlu olan bu sisteme son vererek *tema* sistemini kurdu. E. Stein, eyalet ordularının temalar içinde yeniden organize edilmesinin, bir değişim içinde vukubulduğunu tespit ediyor. Ona göre bu değişim, *magister militum praesentalis*'in *imperiale obsequium*'a dönüşmesi ile vukubulmuş ve ilk kez Maurice'nin teşebbüsüyle 585'te gerçekleşmişti.⁵³

Bu yeni organizasyon, eyaletlerde ordu birlikleri teşkil edip bunların muayyen *askeri mülkler* (stratitika ktimata) üzerinde sabitlenmesi suretiyle meydana getirildi.⁵⁴ Bundan ilk kez Makedonya hanedan kanunlarında bahsedilir. Bu oluşum, Pers savaşının bitimi (629) ve 634'te başlayan Arap savaşları sırasında gerçekleşti. E. Stein, her halükarda, Herakleios'un Opsikion, Armenian, Anatolian temalarını çok yakın zamanlarda kurduğuna inanmak gerektiğini düşünmektedir. Başlangıçta ilk temaların tamamen askeri karakterde olduğunu düşünürken, sonraki etüdünde tersi bir istikamete yöneldi. Yazar, VII. yüzyılda İran ve Bizans kurumları arasındaki çok yakın benzerlikten etkilendi ve

⁵³ Pertusi, s.10.

⁵⁴ Bu tespit, tema ile tımarın temel niteliğini ortaya koymasından hayati önem taşımaktadır. Ülke arazisinin devlet uhdesinde askeri amaçlarla düzenlenmesi, tema ve tımar sisteminde zaruridir. Aksi halde buralarda askeri birliklerin geçimini sağlayacağı kaynaklar yaratmak mümkün olmayacaktır. Bu konuya aşağıda değineceğiz.

Bizans kurumlarının VII. yüzyılda yeniden organize edilmesinin, Sasani İmparatorluğu'nun VI. yüzyılda I. Hüsrev (Chosroes) zamanında maruz kalmış olduğu teşkilatlanmanın aynen kopya edilmesi suretiyle gerçekleştirildiğini ileri sürdü. Sasanilerin yeni ordularının sosyal ve ekonomik kurumları, Herakleios'un yeni ordusu için teşkil ettiği kurumlarla aynı idi: Sasani ordusundaki 4 *sipahbed*, ilk 4 büyük *tema*'nın *strategie*'ine; sipahbedlerin vekilleri (lieutenant) büyük *marzban*'lar, küçük stratejelere (hypostrategie); *vuzurg* – *fromadbar*, *pretoire prefecture* ile özdeş idi. E. Stein'in notlarına göre, 4 eski sivil *tema*'nın askeri *tema* haline getirildiği anlaşılıyor. Pertusi'ye göre, bu tez modern tarihçiler tarafından kabul görmedi.⁵⁵ Bu iddiaya katılmak mümkün değil. Bizzat Pertusi'nin naklettiği araştırmacılar dikkate alındığında, Stein'in analizi, Koulovskiy ve biraz sonra ele alacağımız E. Darkó ve bizim Asya menşeli “tümen” ve “tamma” hakkında naklettiğimiz malumat ile örtüşmektedir. E. Stein, ayrıca Köprülü'yü de mutlak bir şekilde teyid etmektedir.

R. Grosse, A. A. Bertoni, A. A. Vasiliev, G. Marçais, C. Amantos gibi araştırmacıların eserlerinin isimlerini sıralayan Pertusi, E. Darkó'ya geniş yer ayırıyor.⁵⁶ Darkó, ilk iki makalesi ve son makalesinde, Bizans'ın VI ve VII. asırlarda maruz kaldığı idarî değişimin, temelde Turan kavimlerinin askeri organizasyonlarına dayandığını iddia etti. Pertusi, bu iddiayı geçersiz bulduğu gibi, yazarın da sonuncudan bir önceki etüdünde bu iddiadan tamamen vazgeçtiğini ve Rambaud – Bury çizgisine çekildiğini iddia ediyor.⁵⁷ Pertusi, Darkó'yu şu şekilde özetliyor: 1. Sivil ve askeri güçlerin askeri otorite şahsında merkezleştirilmesi, Hellen krallık ananesine dayanılarak gerçekleştirildi. 2. İmparatorluk döneminde Roma, bu iki gücün birleştirilmesi anlayışını, İtalya'da *praefectus praetorio* ve Şark'da *Ligati Augusti pro praetore*'de sürdürüyordu.⁵⁸

Pertusi'nin, sonuncudan bir önceki etüdünü alarak diğerlerini göz ardı etmesi, ilmî bir yaklaşım değildir. Üstelik, aşağıda görüleceği üzere, bizzat yazarın kendisi Pertusi'yi nakzetmektedir. Darkó, bahsedildiği üzere görüşlerini terk etmiş değildir. Şimdi, Eugene Darkó'nun analizini, kendi araştırmalarına göre ele alacağız.

⁵⁵ Pertusi, s. 12.

⁵⁶ Pertusi ile aynı anlayışa göre *tema* ile ilgili terminolojik izahat için bkz. John Haldon, “Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations”, *Dumbarton Oaks Papers*, 47, (1993), s. 1 – 67.

⁵⁷ Pertusi, açık bir saptırmaya gidiyor. Darkó, “Le Rôle des Peuples Nomades Cavaliers”, s. 89 (bkz. aş.)'da, Pertusi'nin değerlendirdiği makaleye atıf yaparak (bkz. Aş.), Antik Helen ve Mısır'da da bu tür atlı süvariye rastlandığını, ancak bunun arızı, dolayısıyla askeri bir netice hasıl etmeyen durum olduğunu belirtiyor.

⁵⁸ Pertusi, s. 13.

E. Darkó, turan kavimlerinin batıyı özellikle askeri alanda etkilediğini ve bunun Eski ve Ortaçağ kurumlarının anlaşılması açısından büyük önem taşıdığını düşünüyor. Darkó, analizine şu şekilde başlıyor: “Tuna ve Doğu Sibirya arasındaki bozkırlarda yaşayan savaşçı göçebelerin hayatlarında M. Ö. 3.000’lerden Orta Çağ’a kadar, geleneksel askeri teşkilat ve stratejiyi teşhis etmek kolaydır. Bu, aynı zamanda bir hayat nizamı olan Asya Hun savaş sanatıdır. Çin kaynakları, M. Ö. 2.500’lerden beri bu hayat nizamı hakkında bilgiler vermektedir. Bu kaynaklara göre, Hunlar Çin’e karşı aslında İskitlerin Darius’a veya Partların Romalı Antoine ve Crassus’un lejyonlarına karşı savaştığı tarzda savaşıyordu. Ugor, Utrigur, Sabar, Avar, Hazar, Bulgar, Macar, Peçenek, Kuman ve diğer tarihi bakımdan az tanınan kavimler, aynı ustalık ve tecrübeyle bu askeri hayat nizamına tabi idiler. Doğuda Çin imparatorluğu, batıda Tuna hattı, bu çizgiye yakın veya onun kuzey ve güneyinde Karadeniz, Kafkasya, Hazar Denizi, İran Platosu, Kuzey Hindistan ve 55 . enlem bu kavimlerin hayat sahalarını takribi olarak sınırlamaktadır.⁵⁹

M.Ö. VII. yüzyıldan Ortaçağ’a kadar Tuna ve Doğu Sibirya arasındaki bölgede yerleşmiş olan savaşçı göçebelerin askeri becerileri ele alındığında, bu topluluklara ait askeri organizasyon ve taktiklerinde muayyen bir birlik ve benzerlik kendini belli eder. İskitlerin askeri taktiği, geniş, ıssız steplerde Darius’un ordusuna geçti. Bu kavimlerin güçleri, bu askeri usule dayanıyordu. Partlar güneye, İskitler, Hunlar, Avarlar ve Türkler batıya galebe çalarak hükmettiler. Bu askeri usul ve taktik, her kullanıldığı toplumda ve coğrafyada değişmez hususiyetlere sahip olduğundan, sahiplerinin adıyla, *turan taktiği* adını veriyoruz. Bu taktiğin sahiplerini ırkî açıdan değil, kendini sadece bu askeri hayat biçimi içinde ortaya koyan kültüre göre tanımlıyoruz. Bu askeri hayat nizamı, insicamlı bir bütün olarak İç Sibirya’dan Tuna’ya, Karpatlar üzerinden Macaristan’a uzanır. Güney Rusya, Kama – Ural, İç Sibirya, Tobol, İrtiş, Obi, Yenisey ve Baykal sahaları bu kültürün kendini devam ettirdiği ana coğrafyadır. Turan kavimlerinin yurdu olan bu saha, kabaca barbar alanı olarak tanımlanmıştır.⁶⁰

Darkó, Roma ve Bizans’ta Hun askeri nizamının IV. yüzyılda Gotlar, Germanler ve Makedon kavimleri vasıtasıyla etkili olmaya başladığını ve aşama aşama ithal edildiğini örneklerle ortaya koyuyor. V. yüzyılda, yabancılardan beydana getirilen düzensiz askeri birlikler (*Notitiae, cunei equitum*), İskit, Hun, Makedon ve Gotlardan meydana geliyordu.⁶¹

⁵⁹ Eugène Darkó, “Le Rôle des Peuples Nomades Cavaliers dans la Transformation de l’Empire Romain aux Premiers Siecles du Moyen Âge”, *Byzantion*,18 (1948), s. 85.

⁶⁰ Eugène Darkó, “Influences Touraniennes sur l’Évolution de l’Art Militaire des Grecs, des Romains et des Byzants”, *Byzantion*, 10 (1935), s. 443.

⁶¹ Darkó, s. 462, 463.

Bizans, ordusunu İskit – Hun tarzında teşkil eden Perslere göre organize etti. Bizans ordusundaki atlı süvari birlikleri Hunlardan meydana geliyordu. Bizans ordusu ilk gelişim devrinde düzenli ve düzensiz olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. Düzensiz birlikler de soylulardan oluşun *limitanei*, *foederati* ve muhafızlardan oluşan *hypaspistae*, *dryphori* birlikleri idi. Bunlar hemen hemen tamamen Hunlar, Alanlar ve Gotlardan meydana geliyordu.⁶²

Turan kavimleri için atlı süvariliğe dayanan askeri nizam bir *sui generis* idi. Roma ve Bizans, Partlar ve Sasaniler vasıtasıyla Turan askeri nizamını aldılar ve zaman içinde kendilerine mal ettiler. Bu etkilenme en yüksek seviyesine VI – VII. asırlarda çıktı. Bu dönemde, İskit – Hun nizamının korku ve hayranlık uyandıran atlı süvarisi, Avrupa kaynaklarında yer alır. Avrupalılar bu atlı süvariye, Kilise hermeneutiği çerçevesinde Tanrı'nın gazabı olarak tanıdılar. Daha M. S. III. asırda, Persler de Turan'ı kozmik düşman olarak algılamışlardı.⁶³

Turan askeri nizamı, VII. asırda Herakleios tarafından sistemli ve planlı suretle ithal edilerek Bizans sistemine uyarlandı. İşte, bütün Roma – Bizans tarihçilerinin ittifakla kabul ettikleri köklü, sarsıcı, evvelkine hiç benzemeyen büyük reform hareketi budur. Aslında bunun böylesine sarsıcı ve köklü olmasının en önemli sebebi, yabancı bir nizamın adapte edilmiş olmasıdır. Bu yeni nizam, Herakleios zamanında başlayan *tema* nizamıdır. *Tema*, askeri ve sivil güçleri askeri otoritede (strategos) toplamak suretiyle hükümet rejiminin askeri bir niteliğe bürünmesini sağlıyordu. “Roma Kongresi’nde sunduğum bir konferansta ortaya koyduğum üzere⁶⁴ bu tarz uygulamalar münferiden Helenizm çağında Mısır Ptolemelerinde, Antigone, Lysimague ve Seleuci’de, Roma’nın ilk dönemlerinde rastlamak mümkündür. Ancak, bu münferit ve geçici bir şeydir. Belli bir süre sonra yerlerini gayri askeri, sivil nizama bırakmışlardır.” Buna en iyi misal, Diocletien ve Constantin reformlarıdır. Bu hükümdarlar, sivil ve askeri idareyi kesin bir surette ayırdılar. *Limitanei*’yi büyük çapta mobil orduya bağlayarak uç topraklarında gelişmiş olan feodaliteyi önemli ölçüde ortadan kaldırdılar.⁶⁵

⁶² Darkó, s. 467, 468.

⁶³ James Howard – Johnston, “State and Society in Late Antique Iran”, *The Sasanian Era The Idea of Iran*, C. III, Nşr. Westa Sarkhosh Curtis – Sarah Stewart, London-New York 2008, s. 128.

⁶⁴ Bu konferans künyesi yazar tarafından şu şekilde verilmiştir: La militarizzazione dell’ Impero bizantino, dans studi bizantini e neoellenici, t. V (1939), pp. 88 - 99. Pertusi, buraya yaptığı atıfla, Darkó’nun kendi ilk analizini terk ettiğini iddia ediyor ki, bu bizzat yazar tarafından nakzediliyor. Yazar, burada genişçe ele aldığımız makalesinde bahis konusu konferansını teyid ediyor ve arada fikri bir kopukluk bulunmadığını ortaya koyuyor.

⁶⁵ Darkó, “Le Rôle des Peuples Nomades...”, s. 86, 89.

Büyük Théodosios (379–395)’un bu *limitanei* kurumunu şark vilayetlerinde yeniden inşa etmek için fırsat kolladığı, yoğunlaşan savaşlar ve dış tehdit karşısında Junstinian (527–565)’in bu askeri teşekkülleri söz konusu bölgelerde inşa ettiği gözlenmektedir. Büyük Théodosios ve Junstinian’in kısmi ve kalıcı olmayan idarî düzenlemeleri Heracleios zamanı *tema* organizasyonunda gerçekleştirildi.⁶⁶Heracleios (610–641)’un yeni *tema* nizamının ilk örnekleri Armenian ve Anatolian temalarıdır.“Armenia *tema* teşkilatı açık bir şekilde Heracleios reformunun radikal niteliğini ortadan kaldırıyor. Bunlar,Junstinian’in karışık, esnek, daha çok Diocletian sistemini andıran uygulamalarından farklılık gösteriyor. Junstinian, askerî bir rejim yaratmak amacıyla Armenia’yi, daha sonra diğerlerinde uygulamak üzere, son derece sakıncalı, ebedi hizipler, parçalanmalar sebebi olacak şekilde askerî otoriteyi sivil otoriteden ayırmak suretiyle, dört parçaya bölerken; Heracleios, bütün Armenia’yi, tek bir askeri valiye bağlı, bir *tema* altında birleştiriyor, daha önce limitanei’ye ayrılmış bulunan askerî fiefleri(timarlar?) bütün ülke sathına yayıyordu. Bu reformları uygularken, sadece Roma imparatorluğu ananelerine ve imparatorluk ordusunun birikimine değil, kuzeyden gelen savaşçı kabile yapıları ile yerli kabile birliklerinin uzun zaman boyunca kazanmış oldukları tecrübelerle dayanıyordu.” “Dışarıdan gelen bu kabileleri, Lazlar, Abasigeler, İberler, Albanlar, Hunlar ve Hazarlar olarak belirlemek mümkündür. Bu reform, aynı zamanda, Partlar veya Sasanilerin tesiriyle, asırlardan beri fief (timar?) sisteminin bilinip uygulandığı, askerî bakımdan iyi teşkilatlanmış kadim Ermeni satraplıklarının anane ve tecrübelerine de dayanıyordu. Daha sonraki *tema* organizasyonlarının inkişafında görüleceği üzere, bütün bu feodal idare teşkilatı doğudan gelecek, köken ve anane bakımından bu sistemle tanışmış bulunan nüfusun yaşadığı eyaletlerde kurulabilecekti.” Constantin Copronyme, Trakya ve Makedonya’da limitanei sistemini sürdürebilmek için buralara Ermeniler ve Suriyelileri; Junstinian Rhinotmete, İskitleri ve Theophile, Pers menşeli Acriteleri nakletmek zorundaydı.⁶⁷

Bizans askerî sisteminin menşeyini bulabilmek için, evvela Bizans’ın doğusunda kurulmuş bulunan devlet uygulamalarına bakmak gerekir. Bu devlet, Arsacide Part İmparatorluğu’nun mirasını devralmış, iç dokusunu etkin biçimde muhafaza etmiş bulunan Sasaniler olacaktır. Part – Sasani İmparatorluğu’nun askeri teşkilat yapısı, askerî fief esasına dayanıyordu. Bu teşkilatın genel karakterini üç hususiyet içinde toplamak mümkündür:

⁶⁶ Heracleios'un kurduğu temalar için bkz. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 373 vd.

⁶⁷ Darkó, “Le Rôle des Peuples Nomades...”, s. 90. Heracleios döneminde Sasani etkilerini tartışan önemli bir makale için bkz. İrfan Shahid, “The Iranian Factor in Byzantium during the Reign of Heraclius, *Dumbarton Oak Papers*, 26, (1972), s. 293 – 320.

1. Bu teşkilat, öncelikle, hanedan üyelerine ve diğer 6 Aristokratik aile üyelerine ayrılmış büyük askeri mülk fieflerinden,

2. Küçük mülk fieflerinden,

3. Nihai olarak, tarımcı askerî bir sınıftan oluşuyordu. Tarımcı askerî sınıf, küçük mülk olarak kendilerine tahsis edilen toprağı kullanma karşılığında, ihtiyaç halinde büyük feodal şeflerin emri dahilinde askerî hizmet vermek zorundaydı. Sasanilerde bu sistem III. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar büyük mülk sahiplerinin lehine bir dejenerasyona uğramıştı. Hanedan üyelerine ve diğer büyük aristokratik ailelere askeri hizmet haricinde haraç ödeme mecburiyetinde kalan küçük fief sahipleri gittikçe fakirleşerek önem ve itibarlarını yitirmişlerdi. I. Hüsrev Nuşirevan, VI. yüzyılda bu kötüleşmeye son vermek için önemli reformlar yapmıştı. Küçük mülklerden teşkil edilen süvarilere, daha önce masraflarını kendileri yapmak zorunda oldukları at, silah ve bir asker vererek onları güçlendirdi. Aynı zamanda, E. Stein'in de işaret ettiği üzere, üyeleri tarımcı olan, büyük mülk sahiplerinden bağımsız, savaşçı Hazar, Alan vs. kabilelerinden toplanmış yeni bir askerî sınıf meydana getirdi. Armenia ve Anatolia temalarının kurulması sırasında İmparator Herakleios aynı şekilde hareket etti. Sasanilerden zappedilmiş araziler üzerinde kurulan askerî fieflere, Armenia'ya yakın, komşu savaşçı kabile nüfuslarından süvariler getirdi.⁶⁸

Roma ve Bizans imparatorluğunun yabancı karakterini hiçbir şey daha iyi ispat edemez. IV. yüzyıldan beri, bu periyod, Büyük Théodose tarafından yeniden organize edilen ve sadece başarısızlığıyla hatırlanan çöküş süreci olup, Justinian zamanında bu sistem yeniden kurulmayacak, *limitanei* tedrici olarak askeri önemini kaybederek sona erecekti. Bu safhada, mantiki olarak, İmparator Hérakleios'un, olumsuz, başarısızlığı hatıralarda saklı eski Roman militanei sistemini yeniden kurmuş olmasını değil, Hüsrev Nuşirevan'ı izlemek suretiyle Armenia ve Anatolia *temalarını* kurmasını ve bu sistemi ülke çapında yaygınlaştırmasını kabul etmek gerekmektedir.⁶⁹ I. Hüsrev'in Sasani İmparatorluğu'nu askeri karaktere büründürürken yaptığı işte buydu; ülkesini aynı zamanda coğrafi bir bütünlük taşıyan dört askeri bölgeye bölerek her bir eyaletin başına askeri bir kumandan (spahbed) atadı. Sivil fonksiyonlu eyalet valileri de bu askeri kumandanların emrine verildi. Bizans temalarında da durum farklı değildi. Herakleios'un eserinin en temel farkı, Sasanilerdeki gibi dört eyalet değil, iki *temanın* kurulmuş olmasıydı. Herakleios, I. Hüsrev'in

⁶⁸ Darkó, "Le Rôle des Peuples Nomades...", s. 91.

⁶⁹ Bizans'ın yaşadığı bu çöküş periyodunun geniş analizi için Darkó'ya ilaveten bkz. Peter Charanis, "Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor, *Dumbarton Oak Papers*, 29, (1975), s. 1 – 20.

gereralleri spahbed'in muadili olarak, temaları *stratege* adı verilen kumandaların emrine vererek, *tema* prokonsüllerini onlara bağladı.⁷⁰

Darkó'nun analizini burada bitirirken, ortaya çıkan sonucu bir kez daha hatırlatalım. Aslında Darko, Pertusi'nin yapmış olduğu nakillerin nihai bir neticesini ortaya koymuş, *tema* ile tümen'in etimolojik değil, fonksiyonel bağını kurmuştur. İlginç bir şekilde "tümen"e vurgu yapmamıştır. Bizans *temasının* özellikle "kolordu" anlamı taşıması, bunun asya menşeli "tümen" ile askerî niteliğini kesin bir şekilde ortaya koymaktadır.⁷¹

Darkó'nun etkileşim çizgisini batıdan doğuya, Bizans, Sasani, Asya – Hun olarak verdiğine dikkat çekelim. Özellikle Herakleios'un Sasanileri örnek aldığı tarihi zemin içinde tahlil ediyor. Bizans'ın Turan kavimlerinden etkilenişi hususunda makalesi etimoloji kısmında ele alınan Howard – Johnston'un da farklı tespiti bulunmaktadır. Bu araştırmacı, ilk olarak Avar, sonra Peçenek ve Hazarların Bizans'ı etkilediğini düşünmektedir. Howard - Johnston'a göre Bizans, VII. yüzyılın sonlarına doğru hayli askerî nitelikli bir devlet idi. Kültürünün, onu Romalı yapan niteliklerinin bir çoğunu kaybetmişti. Bizans bu dönemde sarsılmış, zayıflamış bir Doğu imparatorluğu idi. Şimdi bu imparatorluğun siyasî hayatına ordu yön veriyor, kurumlarını ordu şekillendiriyor ve onu yeni askerî niteliğe büründürüyordu. Askerî kaynaklarının büyük kısmını Araplarla yaptığı savaşlara yöneltmek zorunda kalmıştı. Trakya'dan Constantinople'e uzanan sahayı koruyan *Obsequium* kıtaları mevcut idi, ancak, *magistri militum* kumandasında hizmet veren mobil orduların büyük kısmı Anadolu'nun müdafaası için doğuya konuşlandırılmıştı. Ermenistan'da bulunan iki bölgesel *Oriens* ordusu Arap ilerleşiyi sonunda çekilmiş, Ermenistan ve Kudüs istikametinden gelecek saldırılara karşı Anadolu'nun güneydoğusuna yerleştirilmişti. Balkan kıtaları da denizden gelecek Arap saldırılarına karşı Anadolu'nun kuzeybatı sınırlarına kaydırılmıştı. Böylece, kara ve denizden büyük bir güç halinde gerçekleşen Arap saldırıları, Bizans'ı büyük coğrafyadan Anadolu savunmasına mecbur etmişti. Bizans, bu tarihi süreçte temasta olduğu Avar, Peçenek ve Hazar ordularından mülhem *tema* sistemini uyarlamıştır. Anadolu'nun dört büyük ordusu şimdi Grek isimleri taşıyordu. Bunlar, daha önce bulunmadıkları topraklarda yerleştirildiler. Büyük çaplı mağlubiyetlere duçar oldular. Ancak, VII. asrın ilk yarısında, Herakleios'un küçük çaplı merkezi bir vurucu güç yaratması dışında radikal bir reform yapıldığına dair delil yoktur. Bu dönemde, dikkati çeken tek şey, Roma sisteminin yerine yeni bir Bizans askerî ve eyalet yapısının ikame edilmekte olduğudur. Bizans, bu

⁷⁰ Darkó, "Le Rôle des Peuples Nomades...", s. 92.

⁷¹ *Tümen* hakkında yukarıda verilen kaynaklardan başka bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 270.

dönemde, askeri ve idarî sistemini Grek diline yabancı ve yeni bir kelime olan *thema* ile ifade ediyordu. Bu kelime, İngilizce'ye *theme* olarak geçti.⁷²

Timar'ın Asya menşeli olduğu hususunda Köprülü'nün izinden giderek doğru teşhise ulaşan ilk ve son yerli araştırmacı merhum Bahaeddin Ögel'dir. Daha yeni ve genç bir tarih doktoru olup Erzurum Lisesi tarih öğretmeni iken Tarih Kongresi'nde, zamanın en üst tarihçi ve türkologlarının karşısında "İslam'dan Önceki Türk Devletlerinde Timar Sistemi" adı altında bir tebliğ sunmuştur. Ögel, Köprülü'nün Orta Zaman Türk – İslam feodalizmini örnek alarak, timarın Türk devletlerinde sahip olduğu nitelikleri araştırmış, bizim yukarıda şarkiyatçı ve bizantinistlerden alıntılarla ulaştığımız sonuçlara varmıştır. Yukarıda, J. Koulakovskiy, E. Stein ve E. Darkó gibi alimlerin ittifakla Bizans temasının Sasanilere dayandığını yeterince ortaya koyduğumuz kanaatindeyim. E. Darko, Asya –Turan menşesine kadar inerek Sasani idari sisteminin Asya menşeli olduğunu belirtti. Sasani idari ve askeri sisteminin ise aslen bir kabile aristokrasisi veya feodalizmi üzerine bina edilmiş olduğu sanırız ortaya konuldu.

B. Ögel, Asya Türk devletlerindeki timar uygulamasının, tam Sasanilerdeki idari – askeri uygulamaya benzer bir şekilde, kabile üzerine bina edildiğini iddia etmektedir. Kabile ananesinin eski Türk askeri ve idari sistemi açısından önemini Köprülü'den ödünç aldığını ifade eden Ögel, şu açıklamayı yapıyor: "İslam – Türk feodalizminin hususiyetleri, İslam'dan evvelki devirleri bilmekle anlaşılabilir. Gideceğimiz ve takip edeceğimiz yol belli olmuştur. Bu sebeple Sinologlara ve Orta Asya tarihçilerine yeni ve çok verimli bir saha açılmış demektir."⁷³

Timar terimini tamamen itibari olarak ele alan, henüz *tümen* veya *tama*, Bizans teması ve Osmanlı timarı arasındaki irtibatı kurma aşamasından çok uzaklarda bulunan Ögel, bu terimi daha çok islamî dönem iktasıyla özdeş olarak düşünüyor. Ancak, ısrarla ikta yanında timar terimini kullanmaya devam ediyor. Ögel'in orijinal ifadesine göre, "İslam'dan önceki Türk devletlerindeki iktaları başlıca iki kısma ayırabiliriz: 1. Şahıslara verilen timar veya imtiyazlar, 2. Kabilelere verilen timar veya imtiyazlar." Ögel, en yüksek imtiyazın, hanedan ve hakana ait olduğunu, zira, hakan ve onun çıktığı ailenin tanrısal bir nitelik taşıdığını ifade eder. Açıkça belirtmese de, aslında devlet ve ülkenin Tanrı hakimiyetini temsil eden bu hakan ve ailesine ait olduğunu belirtir. Hakanın ölümü ile devlete ait irsi yönetim yetkilerinin hakanın çocukları arasında taksim edilmesini buna bağlamaktadır.⁷⁴

⁷² Bkz. Howard – Johnston, "Thema", s. 189, 190.

⁷³ Bahaeddin Ögel, "İslamdan Önceki Türk Devletlerinde Timar Sistemi" , *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952, s. 242.

⁷⁴ Ögel, s. 243.

Ögel, Asya Türk devletlerindeki sağ – sol (doğu – batı) olarak ikili teşkilatı temsil eden yüksek mevkilerin 10 kademedan meydana geldiğini, her mevkiin on bin kişilik gruplardan teşekkül ettiğini tespit etmiştir. Bunların tümen komutanları olduğunu belirten Ögel, tümen komutanlarının teşkil ettiği gruplar hakkında detaylar verir.⁷⁵

Tümen askeri biriminin Türklerden Moğollara intikal ettiği üzerinde kısaca duruldu. Moğol idari yapısında tümen'in askeri, sosyal ve mali bir ünite olduğunu belirten M. Biran, şu bilgileri naklediyor: “Muhtemelen Kaydu ve Kebek zamanlarından itibaren hanlık tümenlere (10.000) bölünmüştü. *Tümen*, aynı zamanda gelirleriyle bir *tümen* birliğinin askerlerinin geçimini sağlayabileceği bölge idi. Tümen kumandanları, kendi bölgelerine (tümenleri) ait vergileri toplamakla yükümlü idiler. Ancak, askeri ve idari tümenler arasındaki ilişkiyi belirlemek zordur.”⁷⁶ Brian, meseleye tam isabetle yaklaşmış ve hem Asya *tümen* sistemi, hem *tema*, hem de Osmanlı *timar*'ının ortak yönünü aydınlatmıştır. Aşağıda tartışacağımız üzere, *tümen*, *tema* ve *timar*'ın askeri, idari ve mali boyutları birbirinden ayırt edilmezse, köylü ve halk kitleleri asker addedilmekte veya bu terimler sadece fiskal bir ünite olarak sınırlandırılmaktadır. Burada açıkça belirtildiği üzere, *tümen*, hem on bin kişilik askeri birliği, hem bu birliği vergileriyle geçindirecek idarî yapıyı, hem de burada yaşayan halkı ifade etmekte idi.⁷⁷ Ne yazık ki, Bizans temaları bu açıdan değerlendirilmediği için köylüler

⁷⁵ Ögel, s. 244.

⁷⁶ Michal Biran, “The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan’s Invasion to the Rise of Temür:the Ögodeid and Chaghadaid Realms”, *Inner Asia, the Chinggisid Age*, Nşr. Nicola di Cosmo, Allen J. Frank and Peter B. Golden, Cambridge 2009, s. 60. Aynı doğrultuda bkz. Hélène Glykatzi – Ahrweiler, Recherches sur l’administration de l’empire byzantin aux IX – Xième siècles”, *Bulletin de correspondance hellénique*, C. 84, Sayı 1, (1960), s. 1 – 111, özellikle s. 3 vd.

⁷⁷ Aynı konuda G. Vernadsky'nin tespitlerinden bazı ayrıntılar verelim. Cengiz Han yasasına göre hanedan üyelerine *appanage* olarak feodal sistemdeki gibi toprak değil, sürüleriyle birlikte klanlar, uruglar ve boylar veriliyordu. Bu nüfus, hanedan üyelerinin geçimliği ve ordularının kaynağını teşkil ediyordu. Nüfus gücü orduyu, bunlardan alınan vergiler de mali gücü meydana getiriyordu. Ordu birliğinin gücü arttıkça kumandanlara verilen nüfusun sayısı da artırıyordu (s. 115). Onluk sisteme göre kurulmuş bu ordu aynı zamanda idari üniteleri de meydana getiriyordu. Bunların en büyüğü *tümen* idi. (Vernadsky, Barthold'un görüşüne katılmıyor. Barthold, *tümen*'i en küçük halk ve ordu birimi olarak belirlemiş (*IA*, 12 / 2, s. 139). Her *tümen*, binlere, yüzlere, onlara bölünüyordu. Her bölge halkı, insan, at ve silah ile bu orduyu desteklemek zorundaydı (s. 126). Birlik üsleri hem ordunun, hem de halkın merkezî alanı haline gelirdi. Vernadsky, Barthold'un, *tümen*'in en küçük askeri ve vergi ünitesi olduğu iddiasının, Asya'da belki geç dönemler için doğru olabileceğini düşünüyor. Vernadsky, Barthold'un İbn Arabşah'dan yaptığı ve *tümen*'in 10.000 kişilik askeri birlik olduğunu ortaya koyan doğru tanımı dikkate almamasını da eleştiriyor (s. 127). Cengiz Han devri Moğol *tümen* yapılanması Altınordu ve onun idaresindeki bütün Rus prensliklerinde de uygulanmıştı.

asker olarak nitelendirilmiştir. Bu gerçek, Osmanlı *timar*'ı için de aynen geçerlidir.

Sonraki dönemlerde, Moğollarda *tamma* teşkilatının Asya sisteminin derinliklerinden gelen müşahhas örneklerini yansıtan araştırmalar yapıldı. Bunlar arasında Donald Ostrowski'nin makalesi bizim konumuzla direkt alakalıdır. Şimdi Ostrowski'nin araştırmasına geçiyoruz. Bu makaleye geçmeden önce, Ostrowski'nin *tamma*'yı Çin ananesine dayandırmasına katılmadığımızı, bunun bariz bir yanlış olduğunu ifade etmeliyiz. Yukarıda ele aldığımız Ögel'in araştırmasında belirtilen bir analitik yargıyı burada nakletmekle yetineceğiz. Ögel, askeri sistemin bütünüyle Hun menşeli olduğunu, Taoizm'e dayanan Çin'in anarşik ve kaotik bir dünya görüşüne tabi olduğunu belirtmektedir.⁷⁸

Moğol askeri ve idari teşkilatında *tamma*, Bizans *teması*'ndan ilke olarak çok farklı değildi. Moğolların gizli tarihinde Deşti Kıpçak fethedildiğinde buraya *darugacı* (dargaçin) , *tammacı* (tammaçin) tayin edildiği belirtilir. Bu askeri vali ve kumandanlar Ornas, Saksin, Bulgar, Kiev şehirlerine tayin edilmişlerdi. Hsiao, *tamma*'nın muhafız manasında Tang Hanedanı (618–907) zamanında Çin'de kullanılmasından mülahem Çin menşeli olduğu, Paul Bull, *uç, sınır*, kıyı manasında *mTha-ma* şeklinde bulunması itibariyle Tibet menşeli olduğu düşüncesindedirler. Moğol tarihinin temel kaynaklarından *Gizli Tarih*'te, *alkıncı*, *tamgacı* ve *darugacı* terimleri idari anlamda yer alır.⁷⁹

Gizli Tarih'e göre, Ögeday kuzey İran'ı aldığıında (1230–31), Chormagun Qorçı'nın orada *tamma* olarak oturmasını emretti. Reşidü'd – din (1247 – 1318)'in *Camii't- tevârib*'inin aslı kaynağı olduğu düşünülen Altın Debter (Altın Defter)'de *tamma* hakkında şu bilgiler yer alıyor: Cengiz'in ölümünden sonra, hanedan ileri gelenleri ve bağlı emirler toplanarak Cengiz Han'ın yeğeni Elçidey Noyan'ı, kağanın oğlu Güyük Han'ı sınırlara gönderdiler. Bunlar fethettikleri ülkelere Tangut Bahadır'ı orduların başında ülkeyi koruması için *tamma* olarak atadılar.⁸⁰

Ögeday, Çurmagun'u 4 *tamma* tümenleriyle bölgeye gönderdi. *Tamma* birlikleri, 1.000'lerden, 100'lerden seçilen ve bölgede kalmak üzere gönderilen

Bu sistem Altınordu'dan Kırım Hanlığı'na ve onun idaresindeki Rus knezliklerine de intikal etmişti. Altınordu ve Kırım hanlıklarında Rusya'dan gelecek olan vergi gelirleri t'maların sayısına göre hesap ediliyordu. *T'ma*'nın çoğulu *t'my*'dur (s. 215 – 217). Gerek Altınordu, gerekse Kırım Hanlığı, idaresi altındaki Rus, Litvanya ve Lehistan arazilerini *t'ma* sistemi ile taksim etmiş ve vergiye bağlamıştı. Büyük şehirler bu taksimatın dışında kalmışlardı. George Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven Yale University Press 1959, sayfalar, metin içinde.

⁷⁸ Ögel, s. 243.

⁷⁹ Ostrowski, Aynı makale, s. 262.

⁸⁰ Ostrowski, s. 263, 264.

birliklerdi. Reşidü'd – din'in nakline göre, bu tamma birlikleri farklı etnik kökenlerden geliyordu. Bu bilgi, Yuanshi'nin bilgilerinde de bulunmakta, *tanmachı* birliklerinin farklı aşiretlerden geldiği bildirilmektedir. Bunların Gerek Bizans, gerekse Osmanlı hassa birliklerini teşkil eden devşirme muhafız birlikleri olduğu kesin gibidir. Ostrowski'den özetle, tammanın da *tümen* ve *timar* gibi, askeri birlik, askeri birliğin kumandanı, bu birlik ve kumandanın görevlendirildiği idari birimi ifade ettiğini görüyoruz. Reşidü'd – din, eyaletlere, askeri birlikler (tamma) gönderildiğini belirterek, tammanın aynı zamanda tümen olarak da algılandığını ortaya koyuyor. *Tamma*, aynı zamanda, tümen komutanı olarak da sık sık kullanılıyor. Rus kaynaklarında “t'ma” “tümen”e denk düşüyor ve hem askeri birlik hem de askeri idari bölge anlamı taşıyor. Ostrowski, “t'ma”nın Rusça'da Moğol öncesinde de var olduğunu, ancak manasının müphem olduğunu belirtiyor. Bu suretle Wernadsky'nin tespitlerinden habersiz bulunuyor.⁸¹

Erich Haenicsh, *tamma* ve *tammacı'yı stadtholder* veya *praefekt* olarak tanımlar. Pallady Kafarov'a göre, *tamma*, *baskak*'la aynı idi. Kafarov, daha ayrıntıya inerek, yabancı etnik unsurlardan derlenmiş askeri birlikleri yöneten Moğol generalleri olarak tanımlar. Pelliot, *tamma* ve *tammacı'yı* hususi atlı birlikler olarak tanımladı. Doerfer, *tamma'yı* değişik milletlerden meydana gelen ve sadece kumandanları Moğol olan yardımcı askeri güç olarak tanımlarken, *tammacı'yı* kumandan olarak tasrih etti. Barthold, P. Kafarov'un *baskak* ve *tammacı'nın* aynı olduğu tezine katılır. Barthold, aynı zamanda *tammacı'nın*, *darıngacı'nın* yardımcısı olduğunu iddia eder.⁸²

Halperin, Altınordu'dan Moskov mali – idarî sistemine intikal eden *tümen* ve bunun Rusça şekli olan *tm'a* hakkında derlediği bilgiler, yukarıda nakledilenlerle tamamen örtüşüyor. Halperin, Moğolların, Rusya üzerindeki hakimiyetlerini etkin bir şekilde sürdürebilmeleri için burayı idarî birimlere taksim ettiklerini ve bütün Rus ülkesini *tümen* denilen idarî ünitelere ayırdıklarını belirtiyor.⁸³

Bizans ordusunda, taşra (eyalet) askerleri ile muhafız askerleri ayrı idi. Bizans ordusu, mobil karakterli taşra birlikleri ile kale muhafızları olmak üzere iki ana kısımdan meydana gelirdi. Taşra birliklerine *comitatenses*, kale muhafızlarına ise *limitanei* adı verilmişti.⁸⁴ Haldon'un bu tespiti, *tema* rejimi öncesindeki Bizans ordusunu yansıtır. *Tema* sisteminin yerleşmesinden

⁸¹ Ostrowski, s. 265.

⁸² Ostrowski, s. 266.

⁸³ Charles J. Halperin, *The Mongol Impact on Medieval Russian History- Russia and The Golden Horde*, London 1985, s. 41.

⁸⁴ Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, s. 208.

itibaren Bizans'ta, merkezi hassa veya İstanbul'u kurumakla görevli muhafızlar tagmata, eyalet birlikleri ise tema tesmiye edilirdi. Ostrogorsky, *tema* ve *tagma* arasındaki farkın dikkate alınmasının önemi üzerinde duruyor. Uspenskiy ve Glykatazi – Ahrweiler'den naklen, tagmaların İstanbul'un askeri garnizonunu meydana getirdiklerini ve bunların mesleki olarak da asker olduklarını, halbuki, *tema* askeri birliklerinin aslen köylülerden terekkep ettiğini belirtir. Tagmaların başında domestikolar bulunurken, temaların başı strategos idi.⁸⁵

Tagma birliklerinin, bizim Osmanlı'da merkezi hazineden ödenen *mustahfizan*, *yeniçeri*, *kapıkulu* birlikleri olarak ifade ettiğimiz *hassa* ordu birliklerine tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Temalar ise timarlı birliklerinden oluşan eyalet askerlerini andırmaktadır. Bu noktada, eyalet ordularının köylü milisleri olarak nitelendirilmesi, kanaatimize Bizans ordu yapısı ile ilgili çok büyük bir kargaşanın mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Bizim kanaatimize göre, eski ve Ortaçağlarda köylünün fonksiyonel olarak askerle bir tutulması, yani üretim ve güvenlik işlerinin aynı sınıfta toplanması hiçbir surette mümkün değildir. Burada ciddi bir yanlış söz konusudur. Ne köylü asker, ne de asker köylü olabilirdi. Askerlik mesleği, bunu yapanların başka hiçbir mesleği icra etmesine imkan vermeyecek boyutta karmaşık fonksiyonları olan bir meslektir. Bir araziye tasarruf eden milis köylünün hasadın devşirildiği kritik bir zaman içinde askere çağrılmasını göz önüne aldığımızda, hasadın feda edileceğini kabul etmek gerekir. Bu ise, hiçbir devletin müsaade etmeyeceği bir vaziyettir.

Osmanlı timar sistemi dikkate alındığında, Osmanlıların fetih hareketine bağlı olarak nasıl askerî organizasyonlarını inşa ettikleri bilinmektedir. Evvela Rumeli, akabinde Anadolu ve diğer eyaletler meydana getirilmiştir. Ancak, en azından II. Murat'a kadar Osmanlı'da bütün fonksiyonlarıyla timarın uygulandığını düşünmüyoruz. Bu eyalet sisteminin finanse edilebilmesi için eyalet arazilerinin mirî statüsü ile timar arazisine dönüştürülmesi gerekiyordu. Bu, ancak Fatih Sultan Mehmet zamanında gerçekleşecektir. Fatih'ten itibaren eyalet ve sancaklar kanunnamelerle tanzim edilmiş, sancak temel idarî ünite haline getirilmiştir. Osmanlı sancağı ile Bizans temasının karşılaştırılması çok öğretici olacaktır. *Tema* Osmanlı açısından daha çok eyaleti andırırken, *tema*'nın alt birimini teşkil eden *turma*, sancağı andırmaktadır. Osmanlı sancağı, bilindiği üzere, hem idarî ünite olarak şehri ifade ediyor, hem de askerî bir ünite olarak timar sisteminin bel kemiğini meydana getiriyordu.⁸⁶

⁸⁵ *Tagma* ve *tema* askeri yapıları için bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 233.

⁸⁶ Osmanlı idari yapısında eyalet, sancak birimleri için bkz. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, İstanbul 1978; Halil İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", *Conquest, Organisation and Economy*, London 1978, s. 108 vd ; H. İnalçık, "Eyalet" mad. EI2, II,

3. Bizans ve Osmanlı Tarihinde İdarî ve Askerî Süreçlerin Mukayesesi

3. 1. Latifundium Rejimi

Roma, III. yüzyılda büyük bir krizle çalkalandı. Bu kriz ağırlığını önce batıda hissettiren iktisadî çöküşten kaynaklanmıştı. Kriz daha sonra etkisini doğuda da hissettirdi. III. yüzyıl krizi, şehir hayatının dejenere oluşu, üretici güçlerin azalması, iktisadî hayatın felç olması gibi yıkıcı sonuçlar doğurmuştu. Bunun daha genel ve arka plandaki sebebi ise antik şehir kültürünün büyük çapta çöküntüye girmesi idi. Bu krizin yaradığı tek kurum *latifundium* idi. Latifundialar kriz döneminde büyüyerek gelişimlerini sürdürdüler.

Latifundium, özel çiftlik anlamında olup, özel mülkiyeti ifade etmektedir. Bu kurum, başlangıç aşamasında Roma senatörlerine ait büyük arazi sahipliği imtiyazı iken zamanla bütün soylu sınıfın tasarruf ettiği imtiyaz haline gelmiştir. *Latifundium*, devlet ve küçük arazi sahiplerinin aleyhine işleyen büyük arazi sahipliği anlamına gelmektedir. Küçük arazi sahipliğinin çökmesi sonucunda köylüler zorla soyluların çiftliklerinde çalıştırılmış, bu şekilde serfleştirilmiştir. Köylüler bu serfleşmeye tepki göstermişler, devlet de güç kullanarak onları toprağa, yani soylu sınıfa hizmete mecbur etmiştir. Ostrogorsky bunu, zorlanan iktisadın zor kullanmayı doğurması olarak yorumluyor. *Latifundium*'un genişlemesi devlet ve köylüyü yüksek aristokrasiye bağlamış ve Kilise aynı süreçte devlete karşı güçlenmiştir. Bu kriz köylüleri kadercı bir çizgide dindarlığa itmiştir. Roma meclis – başkanlık sistemi içinde dünyevi hâkimiyete bağlı olarak yürürlükte olan üniversal egemenliğe karşı bu suretle dinsel egemenlik anlayışı gelişmiştir. Bizans, Roma'nın üniversal dünyevi hâkimiyeti yerine ruhanî bir egemenliği geliştirmiştir. Bunu da *Latifundium*'u tasarruf eden yüksek soylu zümreler ve Kilise vasıtası ile gerçekleştirmiştir.

III. yüzyıl krizinden Roma şehir nizamı çok olumsuz etkilenmiş, eski belediye nizamı (municipium) çöküntüye girmiştir. “Bütün devlet idaresi imparatorun ve ona bağlı olan ve büyük çapta geliştirilerek Bizans baskı devletinin belkemiğini teşkil edecek memurlar hiyerarşisinin elinde toplanmaktadır. Roma belediye meclisi sistemi yerini Bizans bürokrasisine terk etmektedir. İmparatorluk artık en yüksek meclis değil, despotça bir kudretir ve bu kudret de dünyevî kudret faktörlerinden ziyade Tanrı'nın iradesine dayanmaktadır. Çünkü büyük eza ve cefaları ile bunalımlar devri bir inançlılık ve ahrete dönme devresi açmıştır.”⁸⁷

Leiden J. J. Brill 1979, s. 722 – 724; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l – Beyân fî Kavânîn – i Âl – i Osmân*, Ankara 1998, s. 259 vd.

⁸⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 27.

Yukarıda spesifik boyutlarıyla ele alındığı üzere, bu krizin aşılması için Diocletian – Constantine reformlarına geçilmiş, ancak bu reformlar Bizans feodalizmini daha da güçlendirmiştir.⁸⁸ Diocletian ve Constantine'in reformlarıyla kilise yanında toplum üzerinde direkt idari bir role sahip yeni bir aristokrasi ve bürokrasi ortaya çıktı. Greko – Roman şehirleri ve onların burjuvası tamamen ortadan kalkmamış, ancak devletin karşısında ikinci bir mevkie inmişti. Artık imparatora bağlı bir idareci – aristokrasi yaratılmıştı.⁸⁹

Bizans, büyük bir servet ve otoriteye sahip olup, bunu zalımanane bir otokrasi ile gerçekleştirmişti. Bizans bürokrasisinin geliştirdiği hazinecilik, halkı sefaletle mahkum eden zulüm, irtikap ve sömürü üzerinde gelişmişti. Üçüncü yüzyıl krizi, Diokletianus'u merkezî gücü kuvvetlendirmeye yönelik reformlar yapmaya yöneltti. Diokletianus sistemi, imparatorluğun merkezileştirilmesi, bürokrasinin bu merkezî devlet cihazı üzerinde tam olarak hakim kılınması esaslarına dayanıyordu. Bu reformlar daha sonra Büyük Konstantinos tarafından tamamlanacaktır. Bu merkezileşmenin bütün amacı, kriz ve karışıklıklar devrinde sarsılmış bulunan imparatorluk güç ve imajının yeniden sarsılmaz bir şekilde tesis edilmesi idi. Bu maksatla devlet cihazının bütün kurumları ve onları temsil eden görevliler hiyerarşik bir düzenlemeye tabi kılındı. Bu kurum ve yöneticilerin yetkileri kanunlarla net bir şekilde sınırlandı ve bunlar imparatorun mutlak hakimiyeti altına sokuldu. Diokletianus ve Konstantinos, merkezi bir yapıyı amaçlamalarına rağmen, imparatorluğun intikalini sağlam esaslara oturtamamışlardı. Eski devlet nizamında mevcut bulunan müşterek krallık, bölünmeleri kaçınılmaz hale getiriyordu. Konstantinos kanlı hakimiyet mücadelelerinden galip çıktıktan sonra ülkeyi hanedan üyeleri arasında taksim anlayışından vaz geçmemiş, bu da kargaşayı ve bölünmeyi kaçınılmaz kılmıştı. Diokletianus – Konstantinos nizamına göre askerî ve sivil otorite bir birinden ayrılmıştı. Eyaletin sivil idaresi eyalet valilerine, askeri idaresi ise birkaç eyaleti kumanda eden dux'lara verilmişti.⁹⁰

3. 2. Tema Rejimi

Justinian'dan itibaren Diocletian sistemi reforme edilerek uygulanmış, ancak Bizans iktisadi ve askeri krizleri aşamamıştır. Diokletianus –

⁸⁸ Latifundia rejimi ve diğer genellemelerde bu rejimlerin bölgeden bölgeye sahip oldukları değişikliklerin dikkate alınması gerekir. Her genelleme, bir çok ayrıntıyı gözden kaçırıyor ve ihmal ediyor. Roma'nın her bölgesinde latifundia aynı özelliklere sahip değildi. Bu farklılıklar için bkz. John L. Teall, "The Age of Constantine Change and Continuity in Administration and Economy", *Dumbarton Oaks Papers*, 21, (1967) s. 17.

⁸⁹ Michael Ivanovich Rostovtzeff, "The Near East in the Hellenistic and Roman Times", *Dumbarton Oaks Inaugural Lectures*, I, (1941), s. 38.

⁹⁰ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 30 – 32.

Konstantinos raformlarında askeri ve sivil idarenin yetki ve görevlerinin ayrılması söz konusu iken, Junstinian reformlarında bu iki alan birleştirildi. Ancak, bu birleşme tam bir açıklık içinde olmadı. Bazı yerlerde sivil, bazı yerlerde ise askerî otoritelere üstünlük tanınıyordu. Bu bakımdan, Junstinian reformları sistem olarak tamamlanmış olmaktan uzak olup, ancak Herakleios reformuna bir geçiş niteliğindedir.⁹¹

“Junsitian devrinden itibaren, bazı vilayetlerde, Roma tarafından kurulan hükümet sistemi, askeri ve sivil memuriyetlerin aynı ellerde birleştirilmesiyle değiştirilmişti. Kendisinden sonra, sınırların savunmasını daha iyi temin için bu usul genelleştirilmişti.” Diehl, sivil otorite ile askeri otoritenin birleştirilmesini, Roma sisteminden Grek sistemine geçiş olarak nitelendirir. Junstinian zamanını, Roma'nın her bakımdan grekleşmesi süreci olarak nitelendirir. ⁹² Junstinian son Bizans tahtını işgal eden son Roma imparatoru idi.⁹³ O, Roma *imperyum*'unu Hristiyanlık *ekümenizm*'i ile birleştirmişti. Din onun şahsında devletin hizmetkârı haline geldi. Kilise tamamen onun emrine ve hizmetine girmişti. Papa ve patrikler onun birer hizmetkârı konumunda idiler.⁹⁴

Phokas zamanı, iktisadî ve siyasî çöküşün nihaî noktaya vardığı bir dönemdir. Nihayet, umumî beklentiye cevap olmak üzere, Kartaca eksarkhosu Herakleios, Phokas'ı tahtından indirdi (610). Phokas idam edildi. O'nun dönemi, “geç Roma veya erken Bizans devri”nin bitişi olarak yorumlanır. Bizans, bu krizden yenilenmiş ve değişmiş olarak çıkacak, “asıl anlamı ile Bizans tarihi, Ortçağ Bizans İmparatorluğu tarihi” başlayacaktır.⁹⁵ Herakleios, Bizans imparatorluk ananesine ilk kez *basileus* ünvanını ekledi.⁹⁶

Herakleios'u böylesine farklı kılan, onun kurmuş bulunduğu yeni *tema* rejimi idi. Tema sisteminin uygulanmasıyla yeni bir eyalet teşkilatı ve askeri yapı ortaya çıktı. Eyalet nüfusunun etnik kompozisyonu değişti, imparatorluğun

⁹¹ Ostrogorsky, s. 68.

⁹² Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğunun Tarihi*, Çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul 2006, s. 58, 59.

⁹³ Georg Ostrogorsky, “Observations on the Aristocracy in Byzantium”, *Dumbarton Oaks Papers*, 25, (1971), s. 3.

⁹⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 71. Justinian dönemi hakkında müstakil bir derleme için bkz. *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Nşr. Michael Maas, Cambridge University Press 2006.

⁹⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 79.

⁹⁶ Bizans'ın bu unvan ile Sasanilerden otokrat imparatorluk ananesini aldığı, Roma ananesini tamamen terk ettiği iddia edilir. Doğu Roma, kendini Batı Roma'dan ayırmak, farklılaştırmak için Sasani ananesini vasıta olarak kullanmak çabasında idi. Bkz. İrfan Shahid, “The Iranian Factor...” , s. 293 – 320, özellikle, s. 307. Ayrıca bkz. Evangelos K. Chrysos, “The Title Basileus in Early Byzantine International Relations”, *Dumbarton Oak Papers*, 32, (1978), s. 29 – 75.

kültürel hayatı bütün alanlarda yeni bir niteliğe büründü. ⁹⁷ Herakleios (610 – 41) iktidara geldiğinde devlet her bakımdan çöküntü içindeydi. İktisadi ve mali durum çökmüş vaziyeteydi. İdare mekanizması işlerliğini yitirmişti. Bu zamana kadar gelen ücretle asker toplama mekanizması iflas etmişti. Bunun sebebi, parasızlık ve ordunun maaşının ödenememesi idi. Devletin asli arazileri dış güçlerin istilasına uğramıştı. Orduya ayrılan kaynaklar kurumuştur. Balkanlarda Avarlar, İslavlar, Anadolu ve doğusunda İranlılar ülkeyi istila etmekte idiler. Herakleios, bu bunalımdan dolayı imparatorluk merkezini İstanbul'dan Kartaca'ya taşınmayı bile düşünmüştü.⁹⁸ Herakleios, bu süreçte *tema* sistemini kurdu. *Tema* sisteminin, anlaşılacağı üzere, Latifundum rejimine karşı, bu rejimin tersi istikamette radikal bir değişim olması gerekmektedir. Bu radikal değişim, askeri planda, sivil erkin askeri erke verilmesi ile gerçekleşmiş ve hemen hemen bütün araştırmacılar bunu kabul etmiştir. Ancak, işin malî, iktisadî boyutu ciddi bir kargaşa içindedir. Kanaatimize göre, batılı araştırmacılar erken ve geç feodalizm modelleriyle dolu olarak Bizans'ı ele almakta, Bizans'ın *tema* sistemi ile geliştirdiği merkezi maliye ve iktisat sistemini teşhis edememektedirler.

Ostrogorsky, Stein ve Uspenskiy'nin tespitlerine katılarak temaların askeri mülk olarak ortaya çıktıkları tezini destekliyor. Limitanei denilen askerler, bu mülklere tasarruf etmek üzere yerleştiriliyorlardı. Ostrogorsky, böylece, yeni temaları, eski Roma – Bizans kurumlarından Limitanei ve eksarhlıklara kolayca bağlamaktadır. ⁹⁹

Ancak, mülk sisteminin askerileştirilmesi, *tema*'nın asıl mahiyeti üzerinde derin bir değişiklik yaratmakta, onu feodal sistemle aynı hale getirmektedir. Oysa, Bizans'ın temaları kurmasının asıl amacı, kontrolden çıkmış olan idareyi yeniden merkezi bir yapıya kavuşturmaktır. Bu kadar tecrübeli bir devletin merkezi – askeri sistem kurmak üzere yola çıkarken böyle yüksek yetkilerle donatılmış bulunan kolordu – Tümen komutanlıklarını büyük mülklerle donatması ne oranda doğru kabul edilebilir? Askeri otoriteyi gerçek anlamda feodalikten arındırmanın yegane yolu, onu mülkten arındırarak kullaştırmak olacaktır.

Ostrogorsky, temaların, Kafkasya, Anadolu köylüleri ve Bizans seçme birliklerine toprak dağıtılması ile meydana getirildiğini açıkça ifade ediyor. Ona göre, yeni *tema* ordusu, “iaşe ve donatım ihtiyaçlarını stratiotes mülklerinden sağlayan toprağa bağlı asker köylülerden tereküp ediyordu.” Stratiotes, çağrıldığında donanmış, atlı bir şekilde savaşa katılmak zorunda idi. ¹⁰⁰ Buna

⁹⁷ Ostrogorsky, “The Observations on the Aristocracy”, s. 3.

⁹⁸ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 86.

⁹⁹ Ostrogorsky, Aynı eser, s. 90n.

¹⁰⁰ Ostrogorsky, s. 91.

göre, temaları teşkil eden yeni Bizans ordusu, savaş zamanında orduya katılan çiftçilerden meydana geliyordu. Bu hiçbir surette doğru olamaz, zira, asker ve köylü arasında çok derin farklar vardır. Bu iki sınıfın fonksiyonları hiçbir Ortaçağ devletinde aynı sınıfa tevdi edilmemiştir. Köylünün askerlik yapması, devletin bütün fonksiyonlarını finanse eden temel tarımsal iş gücünün ortadan kalkması anlamına gelecektir ki, buna hiçbir devletin müsaade etmesi söz konusu olamazdı. Üstelik, köylü sınıfıyla askeri sınıfının kesin hatlarla birbirinden ayrılması, Ortaçağ sosyal hiyerarşisinin temel niteliği idi. Asker nüfusu ile sivil nüfus arasındaki farkın ortadan kalkabileceği tek örnek, belki Türk – Moğol boy teşkilatıdır. Bunun sebebi de, tarım yerine hayvancılığın icra edilmesi ve hayvancı – göçebe nüfusun aynı zamanda askerlik mesleğini icra edebilmesidir.

Bizim açımızdan, *tema* sisteminin henüz aydınlatılmamış olmasının sebebi, onun farklı modellere göre algılanma ve analizinde yatmaktadır. Bu dönem hakkında vakıa olan büyük çaplı kaynak yetersizliğinin de rolünü dikkate almak gerekir. Yukarıda Asya kabile sistemleriyle mukayese ederken, *tümen* ve *tema*'nın aynı fonksiyonlara sahip olduğunu söyledik. Şimdi, Asya kabile yapıları ile Bizans köylü sınıfının farkını vurgulamak istiyoruz. *Tema*, köylü, asker ve devlet arasındaki ilişkileri merkezi bir anlayışa göre düzenleyen mükemmel bir Ortaçağ sistemidir. Bu sistemin özü, ülke topraklarının devletleştirilerek zorunlu ikamet etmek ve toprağı işlemek şartıyla köylüye devretmek, buradan devletin alacağı olan vergi gelirlerini de askere maaş olarak yönlendirmekten ibarettir. Osmanlı Timar sisteminin ayrıntılarını gayet iyi bildiğimiz için bu yorumu Osmanlı uygulamasına göre yaptık. Kanaatimize göre Bizans teması da aynı fonksiyonel ve yapısal nitelikte idi. Bu sistem, askeri aristokrasiyi imha etmek ve merkezi devlet cihazını güçlendirmek için mükemmel bir araçtır. Asker, çağdaş bir bürokrat gibi, mutlak surette devlet kontrolünde kalmaktadır. Askerin kontrolden çıkması, ancak merkezi elitlerin iktidar mücadelelerinde onu kullanması ile mümkün oluyordu.

Bizans, *tema* sistemi ile inkişaf etmiş, askeri, idarî, malî kurumlarını bu sisteme göre zaman içinde olgunlaştırmıştır. Bu açıdan, *tema*, ilk olarak Herakleios zamanında ortaya çıkmış olmasına rağmen, uzun bir tarih içinde devlet ihtiyaçları ve tecrübesi ile yenilenmiş ve olgunlaştırılmıştır. Bu uzun zaman içinde devletin daima göz önünde bulundurduğu ve fırsat buldukça uyguladığı, tekamül ettirdiği bir genel çizginin altı çizilebilir. Bu, devletin askeri kuvvetlerinin hem kalite, hem de kantite açısından çoğaltılmasıdır. Temaların ilk kuruluş anından, zaman içinde geçirdikleri her türlü inkişafta bu temel amaç daima korunmuştur. Devlet, askeri kuvveti artırabilmek için Balkanlardan İslav nüfusunu İmparatorluk arazisine çekerek temalarda iskan ediyor, bu suretle bu

temalarda stratiotes ve köylü hiyerarşisi teşkil ederek bunları sıkı bir şekilde merkezî gücün hakimiyeti altında tutmayı amaçlıyordu.¹⁰¹

Bu sistemin uygulanabilmesi için, devlet arazilerinin teşkil edilmesi, bunlardan hasıl olacak vergi gelirlerinin küçük parçalar halinde yüksek rütbeli askerî sınıflara dağıtılması ve bunları işleterek malî bir ünite olmasını sağlayacak insan enerjisini temin üzere köylü nüfus gerekiyordu. Bizans, zaman içinde temaları bu şekilde geliştirdi. Bizans tarihi ve kültürü üzerinde uzman olan üst düzey tarihçiler arasında bu konuda hiçbir ittifak olmadığı göze çarpmaktadır. Bazı araştırmacılar Bizans'ta mülk sahibi köylünün çoğunlukta olduğunu, bazıları ise toprağa bağlı köylünün asıl olduğunu düşünüyorlar. Bizim kanaatimize göre, son Osmanlı uygulaması da dahil olmak üzere *tema* veya *timar* sisteminin uygulandığı bir arazi üzerindeki köylü veya çiftçinin özgür olduğunu düşünmek mümkün değildir. Çiftçi ile işçinin mukayesesi yapılırsa, belki daha berrak bir izaha ulaşılabılır. Bir fabrikada çalışan işçi, oraya kendi iradesiyle giren, oradan istediğinde ayrılma hakkına sahip olan özgür bir kişidir. Doğacak olan sonuçları kabul ederek arzu ettiği bir hareket tarzını seçebilir. Ancak, *timar* veya *tema*'daki bir toprağı işleyen çiftçi, "toprağa bağlı", özgür olmayan bir sınıftır. *Tema* üzerindeki bütün iktisadî varlık, onun emeğine göre sonuçlanacaktır. Çiftçi ürettiği taktirde vergisini verecek ve bu vergiler maaş olarak askere yönlendirilecektir. Çiftçi, kendi iradesiyle toprağı terk ettiği, ya da işlemediği taktirde ise buradan geçimini sağlamak zorunda olan asker geçim kaynağını kaybetmiş olacaktır. Bu bakımdan, çiftçi, toprağını işlemek zorundadır. Orayı atıl tutamaz, terk edemez, kendi iradesine göre başkasına devredemez. Bu noktada çiftçinin ne oranda özgür olabileceği taktir edilecektir.

Ostrogorsky, gereken ehemmiyeti vermemekle beraber, *temalar* ve stratioteslere dayanan yeni güçlü ordunun, sağlam, vergi ödeyebilir güçlü bir köylü sınıfının yaratılması ile kaim olabildiğini sık sık vurguluyor. VII. yüzyılda yaratılan bu köylü sınıfının, Bizans'ın müteakip dönemdeki kudretinin aslı kaynağını teşkil ettiğini vurgulamaktadır. Ostrogorsky, bu yeni köylü sınıfının ortaya çıkışı ile eski güçlü aristokrasinin yok oluşunu bir birine ters orantılı olarak ele alır. Ostrogorsky, aristokrasinin ortadan kalkması ile Bizans'ın doğululaşması arasında da paralellik kurar. Bizans, 7. yüzyılda adeta sınıfsız, aristokrasisiz bir nizamla kavuşmuş, ancak buna paralel olarak düşünce, sanat, bilim alanlarında kuraklaşmıştır.¹⁰² Bu dönemde otokratik bir karakter kazanan devlet, kaba bir teolojiye dönüşen düşünce dünyasını da manipüle ederek doğulu bir karakter kazanacaktır. Doğunun mistik dünyasına bürünen Bizans,

¹⁰¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 124, 125.

¹⁰² Ostrogorsky, "The Observations on the Aristocracy", s. 3, 4.

artık Ortaçağ Grek devleti haline gelecek, cihanşumül Roma ananesini terk edecektir. Grek kültürü ve dili bu dönemde tam manası ile hakim olacaktır.¹⁰³

Batı Roma'nın son döneminde şehir hayatında gözle görülür bir gerileme olmuştu. Bizans'ın tema sistemini uygulamaya koymasıyla bu süreç iyice hızlandı. Belediye sistemi bütünüyle ortadan kalktı, Bizans'ın en önemli şehirleri strategelerin hakimiyeti altında askeri üs haline geldi. Bu askeri – bürokratik organizasyon, otonom şehir beledi örgütlenmelerinin son kalıntılarını da ortadan kaldırdı. Bu süreç, mutlak bir merkezîyetçiliğin zaferi, ancak şehir ve ticari hayatın çöküşü ile sonuçlandı.¹⁰⁴

III. Leo (İktidarı:717–741) zamanında *tema* sisteminde önemli değişikliklere gidildi. Bu, olağan üstü büyüklükte arazilere sahip temaların küçük parçalar halinde taksim edilmesi ve küçültülmesi idi. *Tema* sistemi devletin istikrara kavuşturulması ve Arap savaşlarında olumlu etkilerini göstermiş, ancak, bu kadar büyük ordu ve malî güçlere hükmeden strategoslar Bizans'ın iç politikasında güçlü bir faktör olarak ortaya çıkmışlardı. Bunlar iktidara karşı gerçekleştirilen darbeler, muhalefetin yürüttüğü iktidar hamlelerinin temel dayanağı olmuşlardı. III. Leo zamanında önce Anatolikon (Anadolu) *teması* parçalanarak küçültüldü. Bu küçük parçalara *turma* adı veriliyordu. Daha sonra diğer temalarda da aynı tarzda yeni taksimatlar yapıldı. Bu, Osmanlı sisteminde, eyaletlerin sancaklara ayrılmasını hatırlatıyor. Bu açıdan, VII. asrın başlarında büyük eyaletler halinde organize edilen *tema* sisteminin VIII. asrın ilk yarısında sancaklar halinde daha küçük birimlere ayrılması, *tema* sisteminin inkişafında önemli bir merhale olarak görülmelidir.¹⁰⁵

Biz temaların sancaklar gibi daha alt birimlere ayrılmasını, bu sistemin Bizans'a özgü bir nitelik kazanması olarak değerlendiriyoruz. Bir ülke çapında büyük arazilere bölünen ilk temalar, sadece askeri maksatla kurulmuş organizasyonlar iken, zaman içinde bunlar hukukî, idarî açıdan daha teferruatlı bir hale getirilecek, böylece yeni Bizans şehir organizasyonları teşekkül edecektir. Osmanlılardaki sancak müessesesinin bu evrimsel gelişmeden etkilenmesi kaçınılmaz olacaktır. Bizans, bu suretle yüksek yetkilerle donatılmış, büyük çaplı askerî ve malî üniteler halinde kurulan ilk temaları, askeri ve mali bakımdan parçalayarak daha sıkı bir şekilde merkezî idareye bağlamış oluyor, bu şekilde Avrupa feodal sisteminin temel fenomeni olan yüksek aristokrasiyi tasfiye etmiş oluyordu. Bu meyanda, Bizans'ı, dünya askerî ve iktisadî tarihinde hususî bir mevkie oturtmak gerektiği kanaatindeyiz. Bizans, aristokrasiyi tasfiye

¹⁰³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 135, 136.

¹⁰⁴ Ostrogorsky, "Byzantine Cities in the Early Middle Ages", *Dumbarton Oaks Papers*, 13, (1959), s. 65, 66.

¹⁰⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 147.

etmek suretiyle ülkenin iktisadî varlıklarını devletin tasarrufuna geçirmiş oluyor, adeta mülkiyet toplumunu ortadan kaldırmış oluyordu. Ülke varlıklarına devletin hükmettiği bu sistem, özellikle Fatih zamanında Osmanlı için de tam anlamıyla söz konusu idi. Oysa, Avrupa’da malikâne sistemi sürekliliğini korumuş, bu suretle feodalite dâimi bir fenomen halinde kalmıştı. Bizans, temaları küçültüp bunları mutlak merkezî bir niteliğe büründürmek suretiyle yeni bir malî, iktisadî sistem de yaratmış oluyordu. Bu, H. İnalcık’ın çift hane sistemi adı altında ifade ettiği, bir ailenin ekip biçebileceği, küçük mali ünite olacaktır.¹⁰⁶

Ostrogorsky, Bizans hakimiyetinin sadece itibari olarak değil, fiili olarak da mevcut olduğu yerlerin nereler olduğu araştırıldığında, nerelerin *tema*, nerelerin *tema* harici olduğunun tespitinin yeterli olduğunu ileri sürmüştür. Gerçek Bizans hakimiyetinin mevcudiyetinin tespitinde temanın varlığını sağlam bir ölçü olarak kabul eder.¹⁰⁷ Hocam sayın Mustafa Öztürk’ün Osmanlı tımar sistemi hakkında böyle bir tespitini hatırlatmak isterim. Öztürk, Osmanlı merkezi hakimiyetinin uzandığı coğrafyanın tımar sistemi ile sınırlanabileceğini iddia etmiştir.¹⁰⁸

Bunun sebebi nedir? Temanın hangi niteliği bir yerin sadece itibari olarak değil, fiili olarak da Bizans hakimiyetini intaç ediyordu? Bunu, Osmanlı tımar sisteminin müşahhas verileri doğrultusunda daha berrak olarak izah etmek mümkündür. Tımar, bir yerin arazisinin bütün ayrıntılarıyla kayıt altına alınarak vergilendirilmesi, yani malî üniteler haline getirilmesi, bunlar üzerinde askeri otoritelerin idareci sıfatıyla tayin edilmesi demektir. Osmanlıların Kırım’da hakimiyeti itibarî bir hakimiyet idi, zira, Osmanlılar Kırım arazisinin iç dokusu üzerinde bir tasarrufa sahip olmamışlardı. Diğer yandan, 1541 seferine kadar Osmanlıların Macaristan hakimiyeti de itibarî idi. Bu önemli sefer sonrasında Macaristan tahrir edilerek tımar sistemine dahil edilmişti, yani bir *tema* haline gelmişti. Osmanlıların hakimiyeti, Eflak, Boğdan ve Erdel’de de itibarî olarak kaldı, zira buralar tımar sistemine dahil edilmemişlerdi. Ostrogorsky’nin haklı olarak işaret ettiği üzere, tımar sistemi, askeri, mali, siyasi açıdan bir toprağa hükmetme imkanı sağlamaktadır.

3. 3. *Pronoia Rejimi*

Bizans terimlerinin büyük kısmında olduğu gibi *pronoia* farklı anlamlarla doludur. Devletin askeri görevler karşılığında arazilerin gelirini askeri sınıfa tevcih etmesi (provision)¹⁰⁹, aristokrasinin halk üzerinde yarı feodal haklara

¹⁰⁶ Çifhane sistemi için bkz. H. İnalcık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsûmu”, *Belleten*, XXIII, (1959), s. 575 – 610.

¹⁰⁷ Ostrogorsky, s. 180.

¹⁰⁸ Mustafa Öztürk’ün bu analizi ders notlarından aktarıldı.

¹⁰⁹ Bkz. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 644.

sahip olması ve nihayet müstakil feodal hürriyetlere sahip aristokrasinin tasarruf ettiği mülkler gibi bir birinden farklı sistemlere ait fonksiyonlar farklı araştırmacılar tarafından bu terime dahil edilmiştir. Bizans araştırmalarında özel, feodal ve devlet mülkiyetleri ve bu konseptlerin dayanmış olduğu kurumsal ve hukukî anlayışlar, birbirine zıt çerçeveler ve süreçlere konulmuş ve analiz edilmiştir. F. Uspenskij'nin geliştirdiği ve Ostrogorsky'nin ilerlettiği analize göre tema ve pronoia zıt fonksiyonları ve farklı süreçleri içerir.¹¹⁰ Bizans'ın özel mülkiyete dayandığı görüşü yaygındır, ancak tartışmalıdır. Bizans feodalizmi de çok tartışmalıdır. Bizans feodalizmi konusunda öncü araştırmacı Ostrogorsky'dir. Kazhdan'a göre Ostrogorsky'nin Bizans feodalizmi hakkındaki iddiaları tutmamıştır.

En çok tuzak içeren konu, Bizans'da devlet mülkiyetinin niteliğidir. Kazhdan, devlet mülkiyetinin Mezopotamya'da ortaya çıkan, Persler tarafından adapte edilen ve Çin'de İlk Çağ ve Orta Çağ'lar boyunca uygulanan oriental, totaliter, negatif, çağımız konseptine aykırı bir yapı olduğunu ve bu nedenle bizantinistlerin önemli kısmı tarafından peşinen reddedildiğini tespit etmiştir. Bizans'ın Roma benzeri özel mülkiyete dayanan ileri bir organizasyona sahip olduğunu iddia eden araştırmaların dökümünü veren Kazhdan, bu otoriter reddiyeciliğin doğru olmadığını belirtiyor. "Oriental ve negatif" nitelendirmesine dikkat çekmek isteriz. Batı akademik âlemi hâla bu tür ideolojik ayrımlardan sıyrılabilmiş değildir. Onların gözünde Roma medeni Batı âleminin arka alanını teşkil eder ve Bizans da bu âlemin doğudaki parçasıdır. Bizans, totaliter Doğu ile aynı kategoriye yakıştırılmaz.

Kazhdan, feodal ekonomi aşamasını farklı değerlendiren tek kanadın, her Ortaçağ toplumunun feodal aşamaya maruz kaldığı genel tezine dayanan Marksist iktisat teorisi olduğunu belirtir.¹¹¹ Biz bu araştırmada Sjuzumov'a

¹¹⁰ Alexander Kazhdan, "State, Feudal, and Private Economy in Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers*, 47, (1993), s. 84, 90, 91n.

¹¹¹ Kazhdan, bizantinistlerin özel, devlet ve feodal mülkiyet konusundaki görüşlerini şöyle özetliyor: Büyük çoğunluk Bizans'ın devlet mülkiyetine dayandığı görüşünü tamamen geçersiz buluyor. Devlet mülkiyetinin var olduğunu düşünen akademisyenler çok azdır. Özel ve feodal mülkiyet teorileri birbiri ile yarışan ve zaman zaman birbirini safdışı eden teorilerdir. Bazı bizantinistler Bizans'ı özel mülkiyete, bazıları da feodal mülkiyete dayanan bir devlet olarak görürler. Genel olarak, özel mülkiyet ve feodal mülkiyet Bizans tarihi boyunca birbirini izleyen, biri diğerini safdışı eden evrelere sahiptir. Kazhdan'ın Michail Sjuzumov'dan naklen anlattığı üzere, Bizans tarihi bin yıl boyunca özel mülkiyet ve feodal mülkiyet anlayışlarının şiddetli bir şekilde mücadele ettiği bir arenadır. Kazhdan, Michail Sjuzumov'a ait bu görüşü bibliyografik değerlendirmeyle birlikte vermiştir. Buradan edindiğimiz kanaate göre, Sjuzumov, Latifundia – Tema – Pronoia aşamalarını kabul ediyor. Kazhdan, "State, Feudal,..", s. 84, 85, 86.

dayanan ve Ostrogorsky tarafından geliştirilen Latifundia – Tema – Pronoia şeklinde seyreden Bizans iktisadî, malî ve askerî kurumsal evrimi anlayışını örnek aldı. Bu aşamalardan tema'nın diğer ikisi ile zıt olup, devlet mülkiyetini temsil ettiğini belirtelim. Ancak, tema'nın geçerli olduğu dönemlerde de özel mülkiyetin olabileceğini hatırlatalım. Devlet araziyi kendi mülkiyetine alırken, bağ, bahçe, bina ve madenler üzerindeki mülkiyet hakkını şahıslara bırakabiliyordu. Sınırlı çerçevede özel mülkiyetin var oluşu, feodal mülkiyet ve devlet mülkiyetlerini doğuran süreçlerin varlığını ortadan kaldırmıyor.¹¹²

Kazhdan'ın Bizans mülkiyet anlayışını özel – devlet mülkiyetinin bir sentezi olarak yorumlaması önemlidir. Tıpkı Osmanlı'da mirî arazinin mülkiyeti devlete, kullanımı çiftçiye ait oluşu gibi, Bizans'ta, Roma'daki mutlak bir mülkiyet anlayışından farklı, sınırları devlet tarafından çizilmiş sınırlı bir mülkiyet anlayışı vardı. Pronoia, belli şartlar dahilinde kişilere verilmiş bir devlet – özel mülkiyet türü idi. Bir nevi karma mülkiyet anlayışından bahsedilmektedir. Bu, Osmanlılardaki malikâne arazilerinin statüsü ile ayniyet gösteriyor.¹¹³

Roma'nın mirası olan özel mülkiyet, pazar ekonomisi ve yarı feodal yapı VII. yüzyıl Roma şehrinin girdiği kriz içinde zayıfladı. Aksine, bazı unsurlar gelişti. VIII. yüzyılda çekirdek aile Bizans'ta eski Roma İmparatorluğu'ndan daha büyük bir rol oynamaya başladı. Kazhdan, aslında çift hane sistemini tarif eder gibidir. Devlet – aile mülkiyetinin sentezinden meydana gelen yeni, hususi, Bizans'a ait bir sistem. Bizans aristokrasisi vardı, ancak Batı'daki çağdaşlarından farklı idi. Bu aristokrasi, devletin sınırlarını çizdiği sınırlı bir aristokrasi idi. Roma klasik şehri, sosyal, ekonomik ve kültürel kurumlarıyla çöküşe geçtikten sonra ve Batı'daki gibi büyük arazi sahipleri ve askeri sınıftan oluşan yeni bir aristokrasinin teşekkülünden önce, Bizans, küçük soyluların toplumda rol oynadığı bir aşamayı idrak etti. Ancak, bu feodal güçler Batı'dakilerin aksine devletin engellemesi ve frenlemesi nedeniyle cılız kaldılar.¹¹⁴

Pronoia rejimini timarla mukayese eden ve onunla özdeşleştiren anlayışlar günümüzde hemen hemen rakipsiz vaziyettedir. Biz bu özdeşleştirmenin yanlış olduğunu düşünüyoruz. *Pronoia*'yı timarla karıştıran araştırmacıların yanılgılarının sebebi, onun devlet mülkü olduğu ve askeri sınıfa sadece kullanım hakkının verildiği düşüncesidir.¹¹⁵ Oysa, Osmanlı uygulamalarından bilindiği üzere,

¹¹² Kazhdan, Bizans'da bu üç mülkiyet anlayışının bir birini safdışı ederek yürürlük kazanması yerine, üçünün bir arada, birbiriyle insicam içinde mevcut olduğu görüşündedir. Bkz. "State, Feudal,..." s. 86.

¹¹³ Kazhdan, s. 90, 91.

¹¹⁴ Kazhdan, s. 94, 95.

¹¹⁵ Timarla pronoiayı aynı gören ve Osmanlıların timarı Bizans pronoiası üzerine bina ettiklerini iddia eden Vryonis için Bkz. Speros Vryonis, Jr. "The Byzantine Legacy and

malikâne, ayanlık zamanında bile aslında nazari olarak devlet mülkü idi. Ayan, bunu devletin zaafiyeti ölçüsünde gaspediyordu. Devlet ve ayan arasındaki mücadele sürüp gitti ve ayan bu mücadeleden galip çıktı. Durum, Bizans için de aynıdır.¹¹⁶ Pronoianın devlet mülkü olduğu, ancak nazari olarak doğru addedilebilir. *Tema*, bu nazariyenin eyleme geçirilmesini temsil etmektedir. Biz, timar ve pronoiayı aynı görmeyi, bu iki sistemi de fonksiyonel olarak yanlış anlamakla eş değer buluyoruz. Timar gibi anti feodal bir yapı ile *pronoia* gibi feodal bir kurum aynı görmenin büyük bir hata olduğunu düşünüyoruz.

X. yüzyılın ortalarından itibaren Bizans gittikçe artan bir şekilde aristokrasinin feodalleşme yönünde baskısı altında kaldı. Küçük arazi sahibi veya fakirleşerek vergi ödeme kabiliyetini kaybeden köylülerin toprakları yüksek aristokratlar tarafından satın alınmıyordu. Bu, Bizans devletini merkezi yapıdan feodalizme doğru sürüklüyordu. Bu tehlikeyi ilk fark eden imparator I. Romanos Lakapenos (920–44), 922’de çıkarttığı bir kanunla zenginlerin fakir arazilerini satın almasının önüne engeller koydu.¹¹⁷

Nikephoros Phokas (963–69) zamanında büyük arazi sahiplerinin küçük arazi sahiplerini yutma süreci hızlandı. Anadolu’nun kudretli ailelerinden çıkmış bulunan Nikephoros, tercihini aristokrasiden yana yaparak aristokrasinin gelişmesinin önündeki en önemli engellerden biri olan arazi edinme yasağını gevşetti.¹¹⁸ II. Basileios (976–1025)’un ölümü, Bizans’ın tarihinde bir dönüm noktası oldu. Basileios’un halefleri, aristokrasi ile mücadele hususunda muktedir olmaktan uzaktılar. Bu imparatorlardan sonra Bizans devleti, artık aristokrasiye dayanacak ve eski küçük köylü sınıfının ortadan kaldırılmasına göz yumacaktır.¹¹⁹ Bundan sonraki Bizans tarihini, zengin, nüfuzlu ve muktedir yerel hanedanların iktidar mücadelesi tayin edecek ve oluşturacaktır. VIII.

Ottoman Forms”, s. 273 – 276. Bizans feodalizmi çerçevesinde pronoiayı ele alan Patlagean, burada bir kısmı ele alınan ünlü bizantinistlerin görüşlerini tahlil etmiştir. G. Ostrogorsky, P. Lemerle, A. Kazhdan ve diğer bizantinistlerin görüşleri çerçevesinde Bizans feodalizmi ve pronoia için bkz. Évelyne Patlagean, “Economie paysanne” et “féodalité byzantine”, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, , C. 30, Sayı 6, (1975), s. 1371 – 1396.

¹¹⁶ Daha VIII. asrın ikinci yarısında yeni tür bir aristokrasi ortaya çıkmaya başlamıştı. Sonraki *pronoia* aristokrasisini teşkil edecek olan *tema* aristokrasisine geçişin en açık işaretlerine İmparator VI. Leo (886 – 912)’nun yasasında rastlanır. Leo, çıkarttığı yasada Strategoilerin aristokrat menşeli olmasını öngörüyordu. Ostrogorsky, “The Observations on the Aristocracy”, s. 4.

¹¹⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 253 – 255.

¹¹⁸ Ostrogorsky, s. 266. Bizans’da arazi edinme yasağından bahsedilmesi, altı çizilmesi gereken bir husustur. Roma mülkiyet toplumundan, Bizans mülkiyetsiz toplumuna geçiş kanaatimizce gereken alakayı görmemiştir. Bizans ve Osmanlı mali sistemleri arasındaki benzerlik hususunda, “mülkiyetsiz” toplum kavramı bile yeterli bir fenomendir.

¹¹⁹ *Tema* sistemi ile tesis edilen merkezi hâkimiyetten pronoia rejimine geçiş için Ostrogorsky’den başka bkz. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, s. 545 vd.

Konstantinos (1025–28)’dan itibaren Bizans’ın merkezi devlet anlayışını teşkil eden kurumları bir bir çökmeye başlamıştır.¹²⁰ Bizans aristokrasisinin genişlemesinde en önemli faktörlerden birisi, büyük arazi sahiplerinin muafiyetlerini genişletmesi ve hâkimiyeti altındaki köylülerin vergilerini tasarruf etme hakkını kazanmasıdır. 11. yüzyılda başlayan bu süreç, köylülerin artan bir şekilde aristokrasinin hâkimiyetine girmesine tanık olmuştur. Pronoia sistemi, bazı hizmetlere karşı mükâfat olarak muayyen arazi gelirlerinin yüksek rütbeli devlet adamlarına verilmesi ile başlamıştır. Bu araziler, belli bir müddetle, genellikle bütün hayat boyunca veriliyor, mülkiyeti ise devlete saklı bulunuyordu. *Pronoia*, vergi toplamının mültezimlere devredilmesi şeklinde uygulanan iltizam sistemi ile at başı gitmiştir. Devletin iltizam sistemine geçişi, pronoianın zorunlu bir sonucudur, zira, devlet arazilerinin özelleşmesinden sonra devletin buralardan toplamak zorunda olduğu asgari vergi gelirleri tehlikeye düşmüştür. Devlet, bu vergileri mültezimlere satmak suretiyle kendi gelirlerini garanti etme yolunu seçmiştir.¹²¹ XI. yüzyılda pronoianın oluşumu tamamlanmış, artık Bizans generalleri kendi askeri birliklerini teşkil etmeye başlamıştır. Bizans ülke savunmasında artık aristokrasinin egemenliğinde kalmaya mahkum olmuştur.¹²²

XI. yüzyılda başlayan bu sistem, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki malikâne sistemine çok benzemektedir. Osmanlı’nın tam malikâne sistemine geçiş sürecinde duçar olduğu yüksek enflasyon, Bizans’ın da başına gelmiştir. Bizans’ın sağlamlığıyla ünlü, asırlarca değerini muhafaza edebilmiş nomisması *tema*’dan pronoia’ya geçişle birlikte değerini kaybetti. *Tema*’dan *pronoia*’ya geçiş tamamlandıktan sonra *tema* adı tamamen ortadan kalktı. Bizans, bu son periyodunu feodalleşme istikametinde geçirdi. Böylece, Herakleios zamanında feodal yapıdan merkezi yapıya geçişi sağlayan *tema* sistemi bitince, Bizans tekrar Herakleios öncesi feodalizme geri dönüyordu. Ancak bu yeni feodal sistemin kurumsal fenomeni *latifundia* değil *pronoia* olacaktır. Herakleios öncesinde *latifundia* üzerine bina edilmiş bulunan feodalizm, şimdi *pronoia* üzerinde yürüyecekti. Aslında, *Latifundia* ile *pronoia*, fonksiyonel olarak aynı idiler. Değişen, sadece bir isimden ibaretti. Bu kurumsal fonksiyon öylesine aynıdır ki, rabıtalı oldukları diğer kurumların da aynı istikamette değişmelerine neden olacaklardır. Bizans, *tema* sisteminden *pronoia* sistemine geçince, eski *latifundia* dönemindeki ücretli askerlik sistemi yeniden inşa edilmiştir.¹²³

¹²⁰ Ostrogorsky, Aynı eser, s. 296,97.

¹²¹ Ostrogorsky, s. 305 – 306.

¹²² Ostrogorsky, “The Observations on the Aristocracy”, s. 13.

¹²³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 307.

Bu süreç, şaşırtıcı bir suretle Osmanlıda da aynı dinamiklerle işlemiştir.¹²⁴ Osmanlı malikâne sisteminin bir uzantısı, bilindiği üzere ayanlık sistemidir. Ayanlık döneminde merkezi ordu yerine ayan orduları devreye girecektir. Bizans'ın geçirdiği tarihi safhalar ile Osmanlı'nın yaşadığı tarihi dönemler arasındaki periyotlar adeta tarihi bir determinizmi ortaya koymaktadır. Osmanlı sistemini geniş olarak tahlil etmek, bu araştırmanın bünyesini aşacaktır. Sadece temel aşamaların bazı niteliklerine değinerek mukayese edeceğiz.

Osmanlı kuruluş dönemini uç beylikleri dönemi olarak tanımlıyoruz. Bu süreç, İlhanlı hakimiyetinin azalmasına ve bitimine doğru, bağımsız beyliklerin doğuşuna sahne olacaktır. Bu dönemin temel karakteri, ekonomik açıdan Bizans'ın ilk dönemindeki *latifundium*'unu andırmaktadır. Osmanlılar ve diğer beylikler, yüksek aristokartların hakim olduğu feodal bir rejimi yansıtmaktadır. Osmanlılar, uçlardaki akıncı ve ahi liderlerinin ittifakıyla kurulmuştur.¹²⁵ Bu akıncı beyleri ve ahi şeyhleri, aynı zamanda *latifundium* benzeri büyük mülkleri tasarruf ediyorlardı.

Osmanlı devletinin kurulduğu sırada adı konulmamış bir *pronoia* rejimi cari idi. Osman Bey'den takriben Yıldırım Bayezid devrine kadar devlet fethettiği toprakları akıncı beyleri ve ulemaya dağıtıyordu. Devletin ordusu ve personelini de zaten bu kaynaklar teşkil ediyordu. Nihayet, devşirme sisteminin yaygınlaştırılması, saray merkezli kurumların ve otoritenin bütün ülkeye yaygınlaştırılmasıyla yeni merkezi bir imparatorluğun teşekkülü mümkün olabiliyordu. Bunun için ülke arazilerinin miri statü ile devlet mülkü haline

¹²⁴ Vryonis, Ortaçağ'da Latin, Bizans ve İslam toplumları arasında pek çok alanda belirgin bir benzerlik bulunduğunu vurguluyor. Vryonis, İslam, Bizans ve Batı Latin medeniyetlerinin, Greko – Roman Antik kültürünün mirasçıları olduğunu, sosyal, ekonomik, ticari, kurumsal benzerliklerin kaynağında bu ortak beğraundun yattığını düşünüyor. Bkz. Speros Vryonis, Jr., Byzantine Demokrasia and the Guilds in the Eleventh Century, *Dumbarton Oaks Papers*, 17, (1963), s. 289. Bizans lonca sınıfı, soylu, ruhban ve demesmenler (halk) gibi bütün resmi törenlerde yer alıyordu. 695'de II. Justinien Kerson'a donanma gönderdiğinde asker mevcudunu artırmak üzere lonca, demesmen ve senatörler görevlendirmişti. IV. Leo'ya 775'te bağlılık yemini yapanlar arasında resmi erkan yanında lonca ve şehirlî halkı da yer alıyordu. Bu tür örnekler daha sonraki dönemler hakkında da bulunmaktadır (Vryonis, s. 295). Lonca esnafı zengin olmasına rağmen, imparator rahatlıkla mallarını müsadere edebiliyordu. I. Nicephoros, mumcu (candlemakers) loncası üyelerinden birinin mallarının büyük kısmını müsadere ettirmişti (Vryonis, s. 296). Ahilerin kuşak bağlama töreninin hemen hemen aynı Bizans uygulamasında da mevcut idi. Bununla ilgili Eparch Kitabı'nda (Book of Eparch) ayrıntılar var (Vryonis, s. 297). Bir surnameye bakmak, Osmanlı loncası ile Bizans arasındaki benzerlikleri keşfetmeye yetecektir.

¹²⁵ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, İstanbul 2003, s. 158.

getirilmesi gerekiyordu. Kadim şeriat hukukunda devletin ülke arazilerine sahip olması için gerekli hukuki alt yapı mevcut idi.¹²⁶

Osmanlı devletinde bu özel mülklerden miriye geçişin bir envanteri çıkarılmamıştır. Bunun gerçekleştirilmesi de mümkün değildir, zira, ilk tahrirler XV. yüzyılın ilk yarısından itibaren başlamıştır. Aslında bu da bir göstergedir. Osmanlılar mülkiyete dayanan ilk kuruluş döneminden ancak miri sisteme geçiş ile sınırlanmışlardır. Bu da ancak bütünüyle Fatih zamanında gerçekleştirilebilmiştir.

Osman Bey'in Bitinya'da fetihler yaptığı ilk dönemlerde Bizanslı tekfurular Osmanlı ordularıyla birleşti. Bunların en meşhuru Mihal Bey'dir. Mihal Bey, Osmanlı hakimiyetinde Müslüman bir aristokrat hanedanı olarak varlığını sürdürdü. XV–XVI. yüzyıl Osmanlı askeri teşkilatı her türden yabancı etnik kökenli askeri sınıfı bünyesinde istihdam etti. Martolos, voynuk, eflak, derbentçi gibi askeri sınıfları teşkil eden yabancılar Osmanlı ordusunda muaf zümreler arasında idi. Halil İnalçık'a dayanan Vryonis, XV. yüzyıl ve XVI. yüzyılın ilk döneminde Osmanlı ordularının önemli kısmının bu yabancılardan meydana geldiğini belirtir.

Osmanlı askerî kurumları ile Bizans kurumları arasındaki bu yakın ilişkinin, Osmanlı timarı ile Bizans timarının, yani, *pronoia* ile timarın aynı olup olmadıkları konusunu ortaya çıkarıyor. XIV–XV. yüzyıllarda Türkler Balkanlarda temel askeri, mali, idari ünite olarak timarı kurdular. “Esasında, Osmanlı timarı ile Bizans *pronoiası* aynı idi. Timar, askeri hizmet karşılığında toprağın gelirlerinin askere tevcih edilmesi idi. Timar ve *pronoia* arasındaki temel fark, Osmanlı ve Bizans imparatorluklarında merkezî otoritenin zıt sonuçlar yaratan niteliğidir. Bizans'da imparatorluk otoritesinin ademî merkezîyet altında ortadan kalkmasıyla hızlı bir şekilde *pronoia* toprağın gelirini tasarruf etme hakkından ona bütünüyle sahip olma şekline dönüşürken, Osmanlı sultanı, askeri fiefler üzerinde mutlak kontrole sahipti.” Osmanlılar Balkanlarda çok sayıda Sırp, Grek *pronoiasını* Hristiyan spahileri altında ordularına dahil ederken, *pronoiaları* da timara dönüştürdüler. Bitinya menşeli Bizans soylularının toprakları ve şatolarını muhafaza etmelerine izin verilmişti. Bu, Anadolu'da, Kütahya ve civarında da uygulanmıştı. *Pronoia* sistemi ile ilgili bir çok vergi uygulamaları da Hristiyan sipahilerin timar kurumuna dahil edilmesiyle ithal edilmişti.

Vryonis, bu aşamada, bu benzerliklerin tesadüfi bir örtüşme mi, yoksa gerçek anlamda bir ayniyet mi vardır sorusunu yöneltiyor ve bu soruya kesin

¹²⁶ Halil İnalçık, The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine of the City”, *Dumbarton Oaks Papers*, 23, (1969 – 1970), s. 232.

cevap verebilecek birikimin henüz bulunmadığını belirtiyor. Bununla beraber, karinenin basit benzetmeden ziyade, menşe birliğine işaret ettiğini de belirtiyor. Vryonis, Osmanlı ve Selçukluların Bizans karşısında mukayese ederken, doğru kıstaslar kullanıyor. Onu bu mukayeseye yönelten husus, eğer Osmanlı timarı kesin olarak Bizans menşeli ise, Selçuklular niçin bunu ithal etmek yerine ikta adını verdikleri bir rejimi uyguladılar? Sorusudur. Bu soruya şu cevabı vermiştir: Selçukluların Anadolu'ya geldikleri XI. yüzyıl, Bizans pronoiası henüz teşekkülünün ilk safhasında olduğundan Selçukluların bunu ithal etmeleri mümkün olamazdı; halbuki Osmanlıların Bizansla karşılaştıkları XIV–XV. yüzyıllarda pronoia sistemi en olgun safhasında idi.¹²⁷

Biz, Vryonis'e şu soruyu sorarak analizi sürdürürelim: Eğer timarla özdeş kabul edilen *pronoia* XI.yüzyıldan sonra ortaya çıktıysa, Bizans daha önce hangi sisteme tabi idi? Bizans'ın daha önceki rejimini hangi çerçeve içine dahil edebiliriz?

Bütün kargaşa, pronoia ile timarın aynı sayılmasından kaynaklanıyor. Tarihi süreçler şu şekilde tavsif edilirse, bir sıkıntı kalmayacaktır: Bizans, aslında temanın teşekkül etmeye başladığı Justinian döneminden itibaren aşama aşama olgunlaşan timar sistemi ile yönetilmiş, ancak XI. yüzyıldan itibaren bu sistem dumura uğrayarak pronoia rejimi yerleşmiştir. Osmanlıların kurulduğu sırada pronoia en olgun aşamasında bulunuyordu. Vryonis'in belirttiği üzere, Osmanlılar Anadolu, Balkanlar, Sırbistan ve Arnavutluk'ta yerleşmiş bulunan pronoia rejimini ilga etmek yerine, kendi rejimlerini ona göre tesis ettiler. Yani, Osmanlıların ilk kuruluş safhasından I. Bayezid'e kadar uyguladığı pronoia sisteminin aslında timar sistemi ile bir alakası yoktur. Bu konuda Âşıkpaşazâde ve diğer XV. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinde rastlanan, timarı kuruluş aşamasına indiren haberler doğru değildir. Bu tarihçiler, XV. yüzyılda kendi zamanlarında gördükleri mali – askeri rejimi kuruluş dönemine uyarlamaktan başka bir şey yapmıyorlar. Bu noktada, bir ayniyet varsa, bunun *ikta* ve *pronoia* rejimleri arasında kurulabileceğini belirtelim. Kanaatimizce Selçuklu iktası ile Bizans pronoiası arasında ciddi bir fark yoktu. Bu bakımdan, Anadolu'nun Malazgirt savaşı sonrasındaki vaziyeti, *pronoia* benzeri bir *ikta* rejiminin tekamül süreci olarak belirlenebilir.¹²⁸

İkta ile *pronoia* fonetik olarak farklı, ancak fonksiyonel olarak aynıdır. Nihayet, her iki sistem de devlet ve reaya arasında varlığını de facto olarak sürdüren bir aristokratik sınıfa dayanmaktadır. Türklerde bu kesinlikle yerleşik hayata geçmiş, ancak aşiret yapısını muhafaza eden beylik aristokrasisidir. Bizans'da ise toprak aristokrasisidir. Esasında, gerek Bizans, gerekse

¹²⁷ Speros Vryonis, Jr., “The Byzantine Legacy and Ottoman Forms”, s. 273 – 275.

¹²⁸ Aynı konuda kırs. Ostrogorsky, “The Observations on the Aristocracy”, s. 17, 18.

Osmanlıların tarihi süreçlerde uygulamış oldukları rejimleri mutlak bir ayniyete veya birinin diğerinden ithal etmesine bağlamak gerekli değildir. Tarihi süreçte aristokrasi ile merkezi otoritenin ilişkileri, bunların güçlerindeki azalma veya artışların timardan pronoiaya geçişte temel faktör olduğu görülmektedir. Merkezi otorite güçlenince timar, zayıflayınca pronoia ortaya çıkmaktadır. Bu sosyal ve ekonomik dinamikler Bizans ve Osmanlı için de geçerli idi.

Osmanlı hanedanı gelişip güçlendikçe otokratik temayüller içine girdi. Devşirme sistemini kurup geliştirerek akıncı beylerinin ordularına bağımlı olmaktan kurtulmayı hedefledi. Yıldırım Bayezid zamamında otokratik eğilimler tamamen açığa vuruldu. Devletin ülke topraklarını kendine mal ederek timar sistemi için uygun mali zeminin yaratılması teşebbüsüne onun zamanında girişildi.¹²⁹ Ancak, uç aristokrasi Osmanlı Hanedanı'na bunun bedelini Ankara Savaşı'nda ağır bir şekilde ödetti. Timur'un galibiyetini, aslında elimine edilme tehlikesi içine düşen Osmanlı aristokrosisinin Timurla ittifak kurmasında aramak gerekmektedir.¹³⁰

Fetret devrinden Fatih Sultan Mehmet zamanına kadar geçen dönem, Osmanlı aristokrasinin altın devridir. Bu dönemde devlet erki hemen hemen tamamıyla bu aristokrasinin elindedir. Fatih Sultan Mehmet, bu aristokrasi hakimiyetini kırarak mutlak merkezi hakimiyeti tesis edecektir. Fatih, bu hamleyi, timar sistemini tam olarak uygulamak suretiyle gerçekleştirdi. Bu nedenle, timar sistemine tam olarak geçişin bu hükümdarın işi olduğunu ifade etmek mümkündür. Fatih, vakıfların arazilerini de devletleştirmek suretiyle cami menşeli aristokrasiyi önemli ölçüde tasfiye etmiştir. Fatih'e karşı biriken tepkiler, onun zamanında açığa çıkarılmayacak, ancak II. Bayezid zamanında büyük bir isyana dönüşecektir. II. Bayezid, bu aristokrasi ile mücadele etti, ancak tıpkı Timur sendromu gibi bu sefer yeni bir ideolojiyle mücehhez olarak Osmanlıların karşısına Şah İsmail dikildi. Yavuz Sultan Selim, Fatih'in sağlam bir şekilde inşa ettiği merkezi güçlerin desteği ile iktidara geldi. Yavuz'u destekleyen merkezi güçlerin yanında bu sefer sünnî aristokrasi de vardı. Yavuz zamanında büyük bir zafer kazanan merkezi – timar rejiminin XVI. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiğini, XVII. yüzyıldan itibaren malikâne sisteminin başladığını belirtebiliriz.

Malikâne sisteminin bir sonraki aşaması ise ayanlık sistemidir. Bu dönemin, Bizans'ın pronoia rejimine benzediğini yukarıda belirttik. Sonuç olarak, gerek bizans temalarını, gerekse Osmanlı timarlarını feodal sistemin tam karşısı olarak tanımlıyor, bu sistemlerin önceki *latifundia* ve sonraki *pronoia* rejimleri ile

¹²⁹ Halil İnalçık, *Devlet – i Aliyye*, İstanbul 2009, s. 67 vd.

¹³⁰ Osmanlı vekayinamelerinde bu konuda yeterli malumat vardır.

karıştırılmaması gerektiğini, Bizans ve Osmanlı'nın, dünya tarihinde belki yegâne örnek teşkil eden anti feodal, merkezi, devletçi sistemlerini aristokratik sistemlerle özdeşleştirmemek gerektiğini düşünüyoruz.

Timar sisteminin, *pronoia* gibi feodal sistemlerle¹³¹ özdeşleştirilmesi, henüz fonksiyonel olarak da aydınlatılmamış olduğunu göstermektedir. Köprülünün timarı gayet genel bir şekilde, eski *ikta* ile özdeş kılması, kanaatimizce onun en önemli niteliğinin gözden kaçırıldığını ortaya koymaktadır. Erken Bizans döneminin *latifundia*, geç Bizans döneminin *pronoiası*, İslamî dönem Arap devletleri ve yine İslam - Türk devletlerindeki *ikta*, özel ve irsi mülk statüsünde yer alan *appanage* sistemleri ile özdeş addedilmesi, timarın en yanlış anlaşıldığı örnekleri ortaya koyar. Bahsedilen malî – idarî terimler, istisnasız, aristokrasinin devlet erkinin kullanımına ortak olduğu feodal devlet yapılarıyla ilgilidir. Timar sistemi ise, bizim tespitlerimize göre mutlak merkezî bir devlet cihazının yaratılması amacıyla, bütün ülke arazilerinin bazı önemsiz kısımlar hariç olmak üzere devletleştirilmesi, bu suretle aristokrasinin de tasfiye edilmesi için keşfedilmiş bir sistemdir. Bu sistem, her ikisi de timarla finanse edilen, merkezdeki hassa birlikleri ve taşradaki eyalet ordularına dayanmaktadır.

Asya–Turan ananesinin Bizansla olan ilişkisine gelince, *tümen* ancak *tema*'ya ilham kaynağı olması ile Bizansla ilişkilendirilebilir. Bizans, *tümen* sistemini örnek alarak *tema*'yı kurdu ve Diokletian–Konstantin sisteminden Asya sistemine geçiş yaptı. Bu, sivil yapıların askerileşmesi şeklinde cereyan etti. Mali açıdan bunun en önemli tezahhürü, mülkiyetsiz bir toplum inşası olacaktı. Turan sisteminde *tümen*, aşiret üzerine bina edildiğinden, Asya'da mülkiyet kendine has bir karakterde varlığını devam ettirmiştir. Bu açıdan, Asya feodalizminden bahsetmek, iktayı da bu feodalizmin mali–iktisadi boyutu olarak düşünmek mümkün görünmektedir. Asya'daki Türk–Moğol devletlerinin kolay kurulmaları nispetinde kolay parçalanmalarının sebebini de bu mali – iktisadi yapıda aramak doğru olacaktır. Merkezi *tema* veya *timar* sisteminde zorunlu olan devlet reayasının inşası, ancak yerleşik tarım toplumlarında mümkün olabilecektir. Asya iktisadının esası hayvancı göçebelik olduğundan, bunun devletleştirilmesi söz konusu olamazdı. Bu nedenle, Asya iktisadı, mülkiyet sahibi aşiret halkının vergileriyle tümen askeri birliklerini finanse etmesi anlayışına dayanacaktı. Arazi mülkiyetinin devlette oluşu dışında aslında *tema* ve *tümen* sistemleri fonksiyonel olarak birbirinden farklı değildir. Her ikisi de devlete bağlı merkezi bir orduyu (*tema*–*tümen*), bu ordunun finanse edilmesi için gerekli mali kaynağı (yerleşiklerde toprak, göçebelerde aşiretin hayvanlardan oluşan serveti), bu

¹³¹ Ortaçağ Batı feodalitesi ile *pronoia* feodalizminin aynı olduğu hususunda bkz. Ostrogorsky, "The Observations on the Aristocracy", s. 17.

kaynağı işleyerek hasil edecek nüfusu (yerleşiklerde köylü, göçebelerde aşiret nüfusu) temsil etmektedir.

Ostrogorsky'nin, Herakleios ve sonrası periyodu Bizans'ın Roma sisteminden, yani sivil sistemden, Şark sistemine, yani, askeri sisteme geçiş olarak yorumlaması çok anlamlıdır. Ancak, *tema*'nın Bizans içinde anti feodal bir sisteme dönüşmesi, ancak Bizans tarihi sürecinde gerçekleşmiş bir evrim olarak görülmelidir. Osmanlı imparatorluğu, Fatih zamanından itibaren bunu en ideal noktaya çıkaracaktır.

Sonuç

Bizans'ın VII. asırdan itibaren uygulamaya koyduğu malî, idarî ve askerî sistemi ifade eden *tema* (thema, theme) hakkında Türkiye'de tatminkâr bir araştırma mevcut değildir. Batı'da hemen hemen bütün bizantinistlerin önemle üzerinde durduğu *tema*'nın gerek etimolojik, gerekse fonksiyonel boyutları hakkında geniş çaplı neşriyat ortaya çıkmış olmasına rağmen, araştırmacıların mutabık olduğu genel bir anlayış hasil olmamıştır.

Batılı araştırmacıların, Bizans'a Asya sistemlerini adeta yakıştırmama saikiyle gösterdikleri suni gayretlere rağmen, *temanın* hem etimolojik, hem de fonksiyonel cihetlerden Asya menşeli tümen ile alakalı olduğu üzerinde Vernadsky ve J. Howard-Johnston'un iddiaları, diğer bizantinistlerin ulaştığı sonuçlarla örtüşmektedir. *Tema* sisteminin uygulanmaya başlandığı VII. asır öncesinde Grekçe'de bu terime rastlanmaması yanında, Bizans teması ile Asya menşeli tümenin fonksiyonel bakımdan hemen hemen aynı olmaları ve bu terimin Grekçe'ye Bizans'ın Doğu illerinde büyük çaplı reform yaptığı dönemde girmiş olması, Asya ile bağlantılı olduğunu gösteren önemli ip uçlarıdır. Tümen'in fonetik olarak Rusça'ya *t'ma* olarak geçmesi, çoğulunun *tmy* olması, Grekçe'ye tama olarak ithal edildiği yönündeki Rus tarihçilerinin araştırmaları, *tema* ile *tümeni* etimolojik bakımdan irtibatlı kılmaktadır. Bu önemli bulguları görmezden gelmek ilme sırt dönmeyle aynı anlayış olacaktır.

Asıl problem, *temanın* hangi saiklerle Osmanlı'da timar haline geldiği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bizim açımızdan, *tümen* ile *tema* arasındaki ilişki kuşkuyla yer vermeyecek şekilde ortada olmasına rağmen, *tema* ile *timar* arasındaki fonetik evrim henüz aydınlatılmaya muhtaç vaziyettedir. Şimdilik, *tümenin* Grekçe'ye geçerken uğramış olduğu ses değişimlerinin, Grekçe'den Osmanlı'ya geçerken de vukubulmuş olabileceğini tahmin etmek durumundayız. Schurmann'ın İlhanlı vergi türleri arasında *timar*'a rastlamış olması, bu terimin Osmanlılara direkt İlhanlı vasıtasıyla geçmiş olabileceğini akla getiriyor. Bununla beraber, Osmanlı timarının fonksiyonel olarak asya *tümeni* ile değil, Bizans teması ile örtüşüğünü tekrar hatırlamak durumundayız.

C. Diehl, J. B. Bury, A. Pertusi ve muakıplarının çelişkiye düştükleri temel nokta, Bizans'ın Diocletian – Constantine nizamı ile Justinian – Heracleios ve sonrası dönemde geliştirdiği tema sisteminin kesin suretle birbirinden farklı olmalarını kabul etmelerine rağmen, temayı bu sistemin tabii bir uzantısı addetmeleridir. Burada yapay bir gayret gözden kaçmıyor. Bu önde gelen bizantinistler bir yandan Bizans'ın sivil karakterden askeri karaktere büründüğünü, buna paralel olarak Roma sisteminin biterek yerine Doğu ananesine yakın otokratik ananenin geçtiğini, yeni Bizans'ın sivil ve askeri erkleri birleştirip ikisini askerî otoriteye bağlamak suretiyle tam bir askerî yapıya büründüğünü mutabakat halinde kabul ederken, diğer yandan bu yapının eski Roma sisteminin tabii bir evrimi ile oluştuğunu ısrarla iddia etmektedirler. Pertusi'nin bu evrimi ispat etmek için temaların oluşumunu X. asra çekmesi, bu konudaki en yapay ve nafile gayretlerden birisi olarak ifade edilebilir. Pertusi'nin olağanüstü titizlikle hazırladığı etüdünün etkisinde kalan bazı araştırmacılar, Teophanes, Porphyrogenitus ve pek çok temel kaynakta açıkça Justinian – Heracleios zamanı belirtilmesine rağmen bunları kelime ve yorum farklılıklarıyla görmemekte ısrar ediyorlar.

Koulakovskiy'nin, Heracleios'un kurmuş olduğu Ermenistan temasının aslında original bir yapı olmaktan ziyade burada İranlılar tarafından kurulmuş bir yapı olduğu yönündeki tespiti, temayı Sasanilere bağlayan açık bir bulgudur. Koulakovskiy'den sonra E. Stein'in aynı doğrultuda ulaştığı sonuçlar, daha kapsamlı ve ayrıntılı bilgilere dayanıyor. E. Stein, Bizans'ın Sasanî kurumlarını aynen uyarladığını örneklerle ortaya koyuyor. E. Darko ile Howard – Johnston'un vardığı sonuçlar da öz itibarıyla bu iki araştırmacıdan farklı değildir. Darkó, Koulakovskiy ve Stein'i biraz daha ileri götürerek Pers – Sasanî ananesinin aslında Turan ananesi üzerinde kurulduğunu iddia ediyor. Sasanilerin, Asya Turan sistemi ile Bizans arasında bir köprü teşkil ettiğini düşünüyor. Howard - Johnston da temelde aynı paralelde olmasına rağmen, Darkó'dan, tek bir cihetle ayrı düşünüyor. O, Bizans'ın temayı Sasanî aşiret ananesinden değil, Kuzeyli Avar, Peçenek, Bulgar, Hazar Türklerindeki aşiret ananesinden aldığını düşünüyor.

Bahsedilen bu araştırmacıların iddiaları istisnasız aynı tarihi periyodun analizininin sonuçlarına dayanıyor: Bizans'ın VII. yüzyılda içine düştüğü kriz, bu krizin aşılması için baş vurduğu zorunlu tedbirler, bu tedbirlerin uygulanması için ithal edilen askeri, idari, mali prensipler. Araştırmacıların ittifakla üzerinde durduğu üzere, bu dönemde Bizans, doğuda İran, batıda Balkanlar, kuzeyde Peçenek ve Slav menşeli nüfusu Anadolu'ya yerleştirmiştir. Bu, yeni bir sistem olan temanın uygulanması için ihtiyaç duyulan sosyal kaynak idi.

Etimolojik tartışmalar bir tarafa bırakılarak fonksiyonel analize geçildiğinde tam bir vuzuh ve berraklık ortaya çıkmaktadır. Tümen ve temanın

vergi, idari ünite, bu idari üniteye bağlı askeri birlik ve halkı ifade eden kapsamlı mali, idari, içtimâî ve askerî fonksiyonları muhtevi terimler olduğu bu araştırmanın ulaştığı nihaî sonuçtur. Tümen ve temanın basit ıstılahtan öte, Ortaçağ boyunca büyük imparatorlukların ortaya çıkışına imkan vermiş ve bunların yaşamasını mümkün kılmış sistemler olduğu da araştırmamızın ulaştığı sonuçlardan biridir.

Bu sistem, en basit izahla, ülke arazilerinin veya varlıklarının devlet mülkü haline getirilip, bunların sınırları tayin edilmiş kesin kurallar dahilinde askeri, idari, ilmi, vs. personele yöneltmesi suretiyle devleti teşkil eden kadroların malî bakımdan finanse edilmesini sağlayan anti feodal, merkezî bir sistem olarak tanımlanabilir. Asya ve Bizans'da, tümen ve temayı teşkil eden sosyal ve iktisadî içeriğin farklı olması, sistemin fonksiyonel bakımdan aynı olmasına engel teşkil etmemektedir. Çin'i bir tarafa bırakarak Türk-Moğol-İran-Asya ananesinden hareket edildiğinde, temel iktisadî ve sosyal kaynağın aşiret-beylik olması nedeniyle, burada devletin ana kaynağının aşiret ve onun dayandığı iktisadî kaynak olan hayvancılık olduğu görülecektir. Asya tümeni, aşiret üzerinde kurulmuş idarî, askeri, mali bir ünite iken, Bizans teması çiftçi üzerinde aynı fonksiyonlara sahip olmak üzere kurulmuş bir yapıdır. Asya'da kurulan büyük imparatorluklar, bu tümenlerin merkezî-otoriter bir idare altında toplanmalarının ürünüydü. Büyük Cengiz İmparatorluğu bu geleneğin meydana getirdiği en meşhur tarihi yapıdır. Ancak, Asya tümeninin sosyal kaynağı olan aşiret, devletin zıddı olan her türlü niteliğe sahipti. Aşiret, kendi içinde sosyal, kültürel, askeri, siyasî, malî bir bütünlük taşıyan kurumdu. Aslında devlet geçici, aşiret daimi bir fenomendi. Bu aşiretler bir fırsat bulduğunda büyük imparatorluğu yıkmak için harekete geçmekten sakınmamışlardır. Temayı ortaya çıkaran sosyal ve iktisadî kaynak olan çiftçi ve tarım arazileri ise merkezi bir imparatorluğu ayakta tutacak en istikrarlı vasıtalar idi. İmparatorluğun kendini yaşatabilmesi için merkezi otoriteye tehdit oluşturan aristokrasinin ortadan kaldırılması yeterli idi. Bunun için ülke arazilerinin hukuken devlet hakimiyetinde olması gerekiyordu.

Tümen ve temanın sosyal, idarî, malî, askerî olarak aynı temel fonksiyonları havi iki kurum halinde kabul edilmesinin, Asya ve Avrupa'nın Ortaçağ boyunca geçirmiş oldukları evrimin analiz edilmesine sağlayacağı katkıya da işaret edeceğiz. Tümen ve tema için sarfettiğimiz mesai bize, aslında bu iki kıtanın bir birinin zıddı olmadıkları, hemen hemen aynı tarihi evrime tabi olduklarını da göstermiştir.

Bizans VII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar temayı uygulayarak imparatorluğunu muhafaza edebilmişti. Ancak, adeta tarihi bir determinizm halinde sosyal ve iktisadî dinamikler merkezi otoriteyi zayıflatarak *tema* sistemini bitirmiş, *pronoia* periyodunu ortaya çıkarmıştır. Türklerin Anadolu'ya gelişi sırasında cari olan

pronoia rejiminin dikkate alınması, Selçuklu ve Osmanlıların ilk dönemlerinin aydınlatılması açısından zorunludur. Selçuklu iktası etimolojik olarak bariz bir şekilde Abbasi iktası ile aynı iken, fonksiyonel olarak Bizans *pronoiası* ile de aynıdır. Pronoia ile ikta arasındaki ilişki üzerinde durulması gereken konulardan birisidir.

Osmanlı İmparatorluğu, aslında Selçuklu iktası ile Bizans *pronoiası* gibi feodal yapıların yürürlükte olduğu bir konjonktürün ürünüdür. Osmanlılar bu feodal zemin üzerinde kurulup gelişmişlerdir. Osmanlılar feodal yapıdan merkezi yapıya geçişi, yine eski Bizans *tema* sisteminin anti – feodal anlayışı içinde gerçekleştirdiler. Osmanlı timarı, Fatih Sultan Mehmet zamanında teferruatlı şekilde organize edilerek Osmanlı yeni idarî rejimi merkezi – otoriter bir yapıya büründürüldü.

Bizans'ın *tema* sisteminden *pronoia*ya geçişine benzer bir şekilde, Osmanlılar, timar sisteminden malikâne–ayânlık sistemine geçtiler. Malikâne ve ayânlık, timar sisteminin temel fonksiyonu olan merkezi sistemin aksine adem–i merkezi bir yapı olarak Osmanlı'nın son periyoduna damgasını vurdu.

Kaynakça

- AHRWEILER, Hélène Glykatzi, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IX – Xième siècles”, *Bulletin de correspondance hellénique*, C. 84, Sayı 1, (1960).
- ARAT, Reşid Rahmeti, *Kutadgu Bilig*, III, İndeks, İstanbul 1979.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Timar”, *İA*, 12 / 1, İstanbul 1979.
- BARTHOLD, Vasiliy Vladimiroviç , *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Ankara 2004.
- BARTHOLD, Vasiliy Vladimiroviç , “Tümen”, *İA*, 12 / 2, İstanbul 1988.
- BEKKERUS, Immanuel, *Constantinus Porphyrogenitus de Thematibus et De adminstrando Imperio*, Nşr. Bonnae Weberi - 1840, Adamant Media Corporation 2006.
- BIRAN, Michal, “The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan’s İnvasion to the Rise of Temür:the Ögodeid and Chaghadaid Realms”, *Inner Asia, the Chinggisid Age*, Nşr. Nicola di Cosmo, Allen J. Frank ve Peter B. Golden, Cambridge 2009.
- BURY, J. B., *A History of the later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A. D. to 800 A. D.)*, II, London 1889.
- CHARANIS, Peter, “Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor, *Dumbarton Oak Papers*, 29, (1975).
- CHRYSOS, Evangelos K., “The Title Basileus in Early Byzantine International Relations”, *Dumbarton Oak Papers*, 32, (1978).
- ÇİZAKÇA, Murat, *İslam Dünyasında ve Batı’da İş Ortaklıkları Tarihi*, İngilizce’den çev. Şehnaz Layikel, İstanbul 1999.
- DARKÓ, Eugéne, “Influences Touraniennes sur l’Évolution de l’Art Militaire des Grecs, des Romains et des Byzanits”, *Byzantion*, 10, (1935).
- DARKÓ, Eugéne, “Le Rôle des Peuples Nomades Cavaliers dans la Transformation de l’Empire Romain aux Premiers Siecles du Moyen Âge”, *Byzantion*, 18, (1948).
- DIEHL, Charles, *Etudes Byzantines*, Nşr. Burt Franklin, New York, Orijinal baskısı: Paris 1905.
- DIEHL, Charles, *Bizans İmparatorluğunun Tarihi*, Çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul 2006.
- DOERFER, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, III, Wiesbaden 1965.
- DUĞLAT, Mirza Haydar, *Tarih – i Reşidî*, Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006.
- ERGIN, Muharrem, *Göktürk Abideleri*, İstanbul 1975.
- GOLDEN, Peter, “Hazar Dili”, *Türk Dili Araştırmalar Yıllığı, Belleten*, Sayı: 338, Türk Dil Kurumu Yayınları (1971).
- HALDON, John. F. , *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge University Press 1990.

- HALDON, John. F. , “Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations”, *Dumbarton Oaks Papers*, 47, (1993).
- HALPERIN, Charles J., *The Mongol Impact on Medieval Russian History- Russia and The Golden Horde*, London 1985.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l – Beyân fî Kavânîn-i Âl – i Osmân*, Ankara 1998.
- Howard – Johnston, “Byzantine Sources for Khazar History”, *The World of the Khazars New Perspectives Slected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Nşr. Peter B. Golden, Haggai Ben – Shammai & András Róna – Tas, Brill Leiden – Boston 2007.
- HOWARD – Johnston, James, “State and Society in Late Antique Iran”, *The Sasanian Era The Idea of Iran*, C. III, Nşr. Westa Sarkhosh Curtis – Sarah Stewart, London-New York 2008.
- _____, “Thema”, *Maistor. Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, ed. A. Moffatt, (Byzantina Australiensia V, Canberra 1984).
- <http://www.oxford-byzantium.com>
- İNALCIK, Halil, Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu”, *Belleten*, XXIII, (1959), s. 575 – 610.
- İNALCIK, Halil, “Eyalet”, *EI2*, II, Leiden J. J. Brill 1979.
- İNALCIK, Halil, “Ottoman Methods of Conquest”, *Conquest, Organisation and Economy*, London 1978.
- İNALCIK, Halil, “Timar”, *The Encyclopaedia of Islam*, Ed., P. J. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs, X, Leiden Brill 2000.
- İNALCIK, Halil, *Devlet – i Alîyye*, İstanbul 2009.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, İstanbul 2009.
- İNALCIK, Halil, The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine of the City”, *Dumbarton Oaks Papers*, 23, (1969 – 1970).
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1983.
- Kaşgarlı Mahmut, *Divanü – Lûgat – it Türk*, I, çev. Besim Atalay, Ankara 1985.
- KAZHDAN, Alexander, “State, Feudal, and Private Economy in Byzantium”, *Dumbarton Oaks Papers*, 47, (1993).
- KÖPRÜLÜZADE, Mehmet Fuad, “ Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931).
- KUNT, Metin, *Sancaktan Eyalete*, İstanbul 1978.
- MIZRAK, Egemen Çağrı, *Peter B. Golden'in “Khazar Studies” (Cilt I) Adlı Eserinin Tercüme ve Kiriği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- NOBILIS, Ioannes Levnclavivs, *Annales Sultanorum Othmanidarum, A Tercis Sva Lingva Scripti*, Frankfurt 1596.

- OIKONOMIDÉS, N., “Les premières mentions des thèmes dans la chronique de Théophane”, *ZRVI*, 16 (1975).
- OSTROGORSKY, Georg, “Byzantine Cities in the Early Middle Ages”, *Dumbarton Oaks Papers*, 13, (1959).
- OSTROGORSKY, Georg, “Observations on the Aristocracy in Byzantium”, *Dumbarton Oaks Papers*, 25, (1971).
- OSTROGORSKY, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1999.
- OSTROWSKI, Donald, “The “Tamma” and the Dual – Administrative Structure of the Mongol Empire”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, C. 61, Sayı 2, (1998).
- ÖGEL, Bahaeddin, “İslamdan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi”, *IV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952.
- PATLAGEAN, Évelyne, “Economie paysanne” et “féodalité byzantine”, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, , C. 30, Sayı 6, (1975).
- PERTUSI, A., *La Formation Des Thèmes Byzantins*, München 1958.
- PORPHYROGENITUS, Constantine, *De administro imperio*, Nşr. Gy. Moravcsik, İngilizce’ye çev. R. J. H. Jenkins, New Revised Edition, Columbia 1967.
- RAMBAUD, Alfred de, *L'Empire Grec au Xe Siècle Constantin VII Porphyrogénète*, Paris 1870.
- ROSTOVTZEFF, Michael Ivanovich, “The Near East in the Hellenistic and Roman Times”, *Dumbarton Oaks Inaugural Lectures*, I, (1941).
- SCHURMANN, H. F., “Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, C. 19, Sayı ¾ (Dec. 1956).
- SHAHID, Irfan, “The Iranian Factor in Byzantium during the Reign of Heraclius”, *Dumbarton Oak Papers*, 26, (1972).
- TEALL, John L., “The Age of Constantine Change and Continuity in Administration and Economy”, *Dumbarton Oaks Papers*, 21, (1967).
- The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Nşr. Michael Maas, Cambridge University Press 2006.
- TOKALAK, İsmail, *Bizans – Osmanlı Sentezi, Bizans Kültür ve Kurumlarının Osmanlı Üzerindeki Etkisi*, İstanbul 2006.
- TREADGOLD, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford Stanford University Press, California 1997.
- TREADGOLD, Warren, *Byzantium and Its Army 284 – 1081*, Stanford University Press, California 1995.
- VERNADSKY, George, *Ancient Russia*, New Haven Yale University Pres 1944.
- VERNADSKY, George, *The Mongols and Russia*, New Haven Yale University Press 1959.

- VLADÍMÍRTSOV, B. Y., *Moğolların İctimaî Teşkilâtı*, Çev. Abdülkadir İnan, Ankara 1987.
- VRYONIS JR., SPEROS, “The Byzantine Legacy and Ottoman Forms”, *Dumbarton Oaks Papers*, 23, (1969 – 1970).
- VRYONIS JR., SPEROS, Byzantine Demokrasia and the Guilds in the Eleventh Century, *Dumbarton Oaks Papers*, 17, (1963).
- WHITTOW, Mark, *The Making of Byzantium, 600 – 1025*, University of California Press 1996.